

KULTURY WSCHODNIOŚŁOWIAŃSKIE - OBLICZA I DIALOG.
POLSKA - ROSJA - UKRAINA

Kolegium Redakcyjne

Dr hab. Anna Horniatko-Szumilowicz, UAM (Poznań)

Dr hab. Krzysztof Kusal, prof. UWr (Wrocław)

Dr hab. Joanna Orzechowska, UWM (Olsztyn)

Dr hab. Anna Paszkiewicz, prof. UWr (Wrocław)

Dr hab. Michał Sarnowski, prof. UWr (Wrocław)

Dr hab. Andrzej Sitarski, prof. UAM (Poznań)

UNIWERSYTET IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU

**KULTURY WSCHODNIOŚLÓWIAŃSKIE
– OBLICZA I DIALOG.
POLSKA – ROSJA – UKRAINA**

TOM III

REDAKCJA

WAWRZYNIEC POPIEL-MACHNICKI – redaktor naczelny
MATEUSZ JAWORSKI – sekretarz

POZNAŃ 2013

REDAKTOR
dr hab. Wawrzyniec Popiel-Machnicki, prof. UAM

RECENZENCI:
dr hab. Iwona Anna Ndiaye, prof. UWM
dr hab. Joanna Orzechowska

Autorzy niniejszego zbioru artykułów składają podziękowania dla
Pani dr Alicji Brus – opiekuna sekcji kulturoznawczo-literaturoznawczej,
Pana dr. Yury Fedorushkova – opiekuna sekcji językoznawczej,
Pana dr. Ryszarda Kupidury – opiekuna sekcji ukrainistycznej
Wschodniosłowiańskiego Koła Naukowego
za naukowy wkład wniesiony w proces powstawania niektórych artykułów,
wchodzących w skład tej książki.

© Copyright for this edition by Instytut Filologii Rosyjskiej UAM, Poznań 2013

PROJEKT OKŁADKI: CLUE.PRO

FORMATOWANIE TESTU: Janina Mickiewicz-Turska

ISBN 978-83-936654-4-0
ISSN 2391-470X

WYDAWCA: INSTYTUT FILOLOGII ROSYJSKIEJ UAM
61-874 Poznań, al. Niepodległości 4

Wydanie I. Ark. wyd. 8,00. Ark. druk. 9,125.

ZAKŁAD GRAFICZNY UAM, POZNAŃ, UL. H. WIENIAWSKIEGO 1

Spis treści

D. Gapska , <i>Kult św. Kseni Petersburskiej w Rosji i Serbii</i>	11
A. Hrynyk, M.N. Kistowska , <i>Współczesny język rosyjski versus gender i feminizm</i>	17
M. Jaworski , <i>Polifoniczna struktura tekstu artystycznego Fiodora Dostojewskiego w kontekście psychologii głębi Carla Gustawa Junga na materiale powieści „Zbrodnia i kara”</i>	27
N. Kortus , <i>Pomiędzy psychologizmem a psychoanalizą. Problem psychologicznej konstrukcji bohaterów w powieści „Kys” Tatiany Tołstoj</i>	37
S. Mieński, J.A. Olas , <i>Strukturalno-semantyczna produktywność przysłów we współczesnym języku rosyjskim i polskim i jej odzwierciedlenie na poziomie transformacji paremiologicznych</i>	49
P. Murawska , <i>Psycholingwistyczne i socjolingwistyczne aspekty doboru i tworzenia nazw</i>	57
J. Nowakowska , <i>Specyfika „pisma kobiecego” w powieści Ludmiły Ulickiej „Soniczka”</i>	65
A.K. Przybysz , <i>Dychotomia duszy Konstantego Lewina w świetle poszukiwań sensu życia. „Anna Karenina” Lwa Tołstoja</i>	75
J.M. Paulus , <i>Projekt: literatura 2.0 Dmitrija Głuchowskiego</i>	83
K. Pszczoła , <i>Literatura wobec sztuk plastycznych. Wybrane przykłady ekfrazy w poezji ukraińskiej XX wieku</i>	89
A. Stryjakowska , <i>Rosyjsko-serbskie stosunki polityczne w kontekście integracji Serbii z Unią Europejską</i>	97
E. Szymkowiak , <i>Próba „kolistego” odczytania powieści „Idiota” F.M. Dostojewskiego (analiza ostatniej sceny)</i>	107
A.N. Wilk , <i>Guwernantka, zła siostra i Kopciuszek. O wychowaniu dziewcząt w rosyjskim dworcu szlacheckim w pierwszej połowie XIX wieku uwag kilka</i>	117
M. Żołędziejewska , <i>Kategoria maski w powieści „Biesy” F.M. Dostojewskiego</i>	127

Komunikaty

M. Bala , <i>Ukraina w programie Partii Narodowo-Bolszewickiej Eduarda Limonowa</i>	133
M. Sabaj , <i>Główne wyzwania przed rosyjską strategią sprzedaży surowców na lata 2008–2012</i>	137

Содержание

Д. Гапска , <i>Культ св. Ксении Петербургской в России и Сербии</i>	11
А. Хрынык, М.Н. Кистовска , <i>Современный русский язык vs гендер и феминизм</i>	17
М. Яворски , <i>Полифоническая структура художественного текста Ф.М. Достоевского в контексте глубинной психологии К.Г. Юнга на материале романа „Преступление и наказание“</i>	27
Н. Кортус , <i>Между психологизмом и психоанализом. Проблема психологической конструкции героев в романе „Кысь“ Татьяны Толстой</i>	37
С. Меньшик, Я.А. Олас , <i>Структурно-семантическая продуктивность словиц в современном русском и польском языках и ее отражение на уровне паремийных трансформ</i>	49
П. Муравска , <i>Психолингвистические и социолингвистические аспекты подбора и образования номинаций</i>	57
Я. Новаковска , <i>Специфика „женского письма“ в повести Людмилы Улицкой „Сонечка“</i>	65
А.К. Пшибыш , <i>Дыхотомия души Константина Дмитриевича Левина в свете поисков смысла жизни. „Анна Каренина“ Льва Николаевича Толстого</i>	75
Е.М. Паулюс , <i>Проект: литература 2.0 Дмитрия Глуховского</i>	83
К. Пшчола , <i>Литература в отношении изобразительного искусства. Избранные примеры экфразы в украинской поэзии XX века</i>	89
А. Стрыяковска , <i>Российско-сербские политические отношения в контексте интеграции Сербии в Европейский Союз</i>	97
Э. Шимковяк , <i>Попытка „кругообразного“ прочтения романа „Идиот“ Ф.М. Достоевского (анализ последней сцены)</i>	107
А.Н. Вильк , <i>Гувернантка, Белоручка и Золушка. Несколько замечаний о воспитании девушек в русской дворянской усадьбе первой половины XIX века</i>	117
М. Жолендзевска , <i>Категория маски в романе „Бесы“ Ф.М. Достоевского</i>	127

Сообщение

М. Бала , <i>Украина в программе Национал-большевистской партии Эдуарда Лимонова</i>	133
М. Сабай , <i>Основные задачи для русской стратегии продажи сырья на 2008–2012 годы</i>	137

Contents

D. Gapska , <i>Cult of St. Xenia of Saint Petersburg in Russia and Serbia</i>	11
A. Hrynyk, M.N. Kistowska , <i>Contemporary Russian language vs Gender & Feminism</i>	17
M. Jaworski , <i>Polyphonic structure of F. Dostoyevsky's artistic text in the context of depth psychology on the material of the novel "Crime and punishment"</i>	27
N. Kortus , <i>Betweenpsychologism and psychoanalysis. Psychological construction of characters in the novel "The Slynx" by Tatiana Tolstoy's</i>	37
S. Mieński, J.A. Olas , <i>Structural-semantic productivity of proverbs in the present-day Russian and Polish languages and its reflection on the level of paremiological transformations</i>	49
P. Murawska , <i>Psycholinguistic and sociolinguistic aspects of choosing and creating names</i>	57
J. Nowakowska , <i>The specificity of "women's writing" in the story by Ludmila Ulicka – "Sonechka"</i>	65
A.K. Przybysz , <i>Dichotomy of Konstantin Levin's soul in the light of the search for meaning of life. "Anna Karenina" by Leo Tolstoy</i>	75
J.M. Paulus , <i>Project: Literature 2.0 by Dmitry Glukhovsky</i>	83
K. Pszczoła , <i>Literature and fine arts. Chosen examples of ekphrasis in the 20th century Ukrainian poetry</i>	89
A. Stryjawska , <i>Russian-Serbian political relations in the context of Serbia's EU integration</i>	97
E. Szymkowiak , <i>An attempt at a "circular" reading of Dostoyevsky's "The Idiot" (an analysis of a final scene)</i>	107
A.N. Wilk , <i>The governess, the stepsister and Cinderella. A few words on upbringing of girls in a Russian manor in the first half of the 19th century</i> . . .	117
M. Żołędziejewska , <i>The category of mask in the novel "Demons" by F.M. Dostoevsky</i>	127

Statements

M. Bala , <i>Ukraine in the program of Eduard Limonov' s National Bolshevik Party</i>	133
M. Sabaj , <i>Main challenges to the Russian sales strategy of raws for the years 2008-2012</i>	137

Dominika Gapska

(Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

KULT ŚW. KSENI PETERSBURSKIEJ W ROSJI I SERBII

Ksenia Petersburska (ur. w latach między 1719 a 1730 – zm. ok. 1803) jest stosunkowo młodą, bo dopiero XX-wieczną, świętą Cerkwi prawosławnej. Zainteresowanie jej osobą rozwinęło się na przełomie XVIII i XIX wieku. Wyobraźnię petersburżan rozbudziła niezwykła historia młodej wdowy z możnego rodu, która rozdała biednym odziedziczony po mężu majątek, wyrzekła się swojej kobiecości, własnego imienia i w męskim przebraniu wędrowała po Petersburgu pomagając w tajemnicy ubogim i potrzebującym, skrycie nocami pracując przy budowie nowych świątyń. Przez lata jej postać obrosła legendą, po dziś dzień poddawana literackim modyfikacjom i adaptacjom. Poza tekstami związanymi z obrzędkiem cerkiewnym – żywotem, służbą i akatystem, w Rosji, a także w Polsce, powstały na jej temat utwory prozatorskie i poetyckie o charakterze edukacyjnym, kierowane do ogółu wiernych, a specjalnie do najmłodszych czytelników¹. Materiał literacki wzbogaciła bogata ikonografia – istnieje około 90 różnego rodzaju malarskich przedstawień św. Kseni.

Pierwsze próby wpisania pamięci świętej do oficjalnego kalendarza cerkiewnego w Rosji podejmowano przypuszczalnie na początku XX wieku. Mogła się do tego przyczynić sytuacja społeczno-polityczna kraju, rozluźnienie opieki państwa nad Cerkwią, wywołane ustawą tolerancyjną cara Mikołaja II z 1905 roku. Prawdopodobnie na fali tych wydarzeń, około 1913 roku, próbowano oficjalnie usankcjonować ludową cześć dla Kseni, która wśród niższych warstw społecznych zyskała opinię opiekunki najbardziej potrzebujących, wspomóżycielki Kościoła. Powstały wtedy pierwsze, nieoficjalne jeszcze teksty literackie ku jej czci – żywot, służba, akatyst. Ich autorstwo przypisuje się protojerejowi Eugeniuszowi Rachmaninowowi². Do kanonizacji jednakże nie doszło, ponieważ taka forma świętości nigdy nie cieszyła się pełną akceptacją Cerkwi, a po

¹ Э. Кундышева, *О чем ты плачешь, Андрей Федорович?*, [online:] <http://xenia-spb.narod.ru/htmls/lit_9.htm> [dostęp: 16.11.2012]; *Święta Błogosławiona Ksenia Petersburska*, opowiedziała O. Maliszewska, tłum. K. Tur, Hajnówka 2011.

² *Первая святая Санкт-Петербурга, новейшее исследование*, сост. В.А. Синкевич, Санкт-Петербург 2007, s. 160, [online:] <http://hramm.ru/files/Sviataa_Xenia.pdf> Sinkiewicz> Zob. także: Н.С. Рахманина, *Протоиерей Евгений Рахманинов*, Санкт-Петербург 2010.

reformach Piotra I w Rosji jurodstwo zostało pozbawione kościelnego uznania i błogosławieństwa³.

Jako pierwsza świętość Kseni uznała Rosyjska Cerkiew Zagraniczna w USA (wrzesień 1978). Cerkiew moskiewska zdecydowała się na ten krok dziesięć lat później, przy okazji jubileuszu 1000-lecia chrztu Rusi. Sytuacja rosyjskiego Kościoła, duchowość rosyjska uległy zmianie i nic nie stało już na przeszkodzie, by szaleństwo w Chrystusie, stało się podstawą do wyniesienia Kseni na cerkiewne ołtarze:

[...] Dla zbawienia i miłości bliźniego przyjęła na siebie trud pokazywania się jako szalona. Za swoje wysiłki, modlitwy, posty, pielgrzymowanie (*strannicestwa*) i pokorne znoszenie kpin, Błogosławiona otrzymała od Boga dar jasnowidzenia i czynienia cudów. Jej kaplica na Cmentarzu Smoleńskim Leningradu była zasypana podziękowaniami za cuda dokonane dzięki jej modlitwemu wstawiennictwu⁴.

Dni pamięci Kseni ustanowiono na 24 stycznia oraz 11 września (dzień kanonizacji przez Rosyjską Cerkiew Zagraniczną). W roku 2012 z błogosławieństwem Patriarchy Moskiewskiego i Wszechrusi, Cyryla, do kalendarza liturgicznego Patriarchatu Moskiewskiego dodano nowy dzień pamięci: 24 maja (dzień kanonizacji z 1988 roku)⁵. Serbska Cerkiew Prawosławna również uznała ją za swoją świętą i uroczystość obchodzi dzień jej pamięci 24 stycznia, wraz ze św. Ksenią Rzymianką. Teksty liturgiczne, niektóre modlitwy Serbowie przejęli z tradycji rosyjskiej.

Mimo że fenomen jurodstwa uważany jest za charakterystyczny dla duchowości rosyjskiej, to autorzy liturgicznych tekstów dedykowanych św. Kseni nie uwypuklają jej cech jako jurodiwej. Jeśli zostają one przywołane, to jednocześnie podkreśla się, iż szaleństwo jest jedynie pozorne – żywot zawiera opis badania lekarskiego, które jednoznacznie wyklucza jakąkolwiek chorobę psychiczną i stwierdza, iż Ksenia jest „w pełni zdrowa na umyśle”⁶.

Obraz świętej jurodiwej budują tylko fakty utrwalone przez ludową legendę – wyrzeczenie się żeńskiego imienia na rzecz męskiego, rozdanie majątku – a także tradycja biblijna i teologiczna, w szczególności nauczanie Jezusa o wyrzeczeniu się siebie oraz św. Pawła o szaleństwie krzyża i zasadach miłości bliźniego (Rz 12–15). Główny nurt kultu Kseni opiera się na wzorcach maryjnych – szczególnie święta Pokrowu – Bogurodzicy opiekunki wiernych.

Opiekuńcza rola świętej jest motywowana chrześcijańską cnotą *caritas*, rozumianą w nadprzyrodzonym sensie jako pragnienie ostatecznego

³ G. Fiedotow, *Święci Rusi*, przeł. H. Paprocki, Bydgoszcz 2002, s. 190.

⁴ *Первая святая Санкт-Петербурга...*, op. cit., s. 14.

⁵ Официальный портал Белорусской Православной Церкви, <<http://www.church.by/resource/Dir0301/Dir0302/2011/Page3775.html>> [data dostępu: 16.11.2012].

⁶ *Первая святая Санкт-Петербурга...*, op. cit., s. 11.

dobra, którym jest życie wieczne. Symbolicznie przyjmując na siebie grzechy męża, św. Ksenia pokazuje wiernym, że należy pragnąć zbawienia nie tylko dla siebie, ale także dla swoich bliźnich i wszystkich ludzi. Tak rozumiana miłość (miłosierdzie) stanowi osnowę prawdziwej wspólnoty, społeczności. Kult świętej nabiera wymiaru ogólnoludzkiego, ogólnospołecznego, za wzór stawiając chrześcijańskie cnoty: ubóstwa, pokory, miłości bliźniego. Traci znaczenie szaleństwo, istotne jest pochylenie się nad potrzebującym, nad biedą, krzywdą, nieszczęściem, także tym warunkowanym złaicyzowaniem, komercjalizacją życia, rozpadem wartości społecznych, ekonomicznych, moralnych – ateizmem, rozpadem więzi międzyludzkich, dewaluacją rodziny, subkulturą młodzieżową, nalogami, nie tylko pijaństwem, ale i narkomanią. Ksenia pomaga ubogim, chorym, smutnym, prześladowanym, wykluczonym. Wskazuje drogę zagubionym i niewierzącym. Wzywa się ją w modlitwach za zmarłych, którzy nie otrzymali rozgrzeszenia i ostatniego namaszczenia.

Dla tej sfery patronatu ważna jest biblijnie rozumiana cnota gościnności, opierana na znaczeniu imienia świętej. Wzorca dostarcza jej patriarcha Abraham, który przyjął nieznaną wędrowców w swoim namiocie pod dębami Mamre (Rdz 18,1-22), a w zamian za dobry uczynek, przybysze przepowiedzieli patriarsze narodziny syna, Izaaka. Gościnność Kseni ma odniesienia do wszelkiej możliwej pomocy, jakiej można udzielić nieznanemu, wędrowcowi, obcemu, człowiekowi odrzuconemu, dzieląc się z nim wszystkim tym, co się posiada. Imperatyw dzielenia się i wspomagania najbardziej potrzebujących wpisany został od samego początku w historię petersburskiej świętej, młodej wdowy, która nie bacząc na opinię najbliższych, rozdała cały odziedziczony majątek, łącznie ze swym domem rodzinnym, przekształcając go w przytułek dla biednych. Stąd też wyjątkowe znaczenie św. Kseni jako patronki różnego rodzaju działań charytatywnych.

Istotną rolę w budowaniu jej wizerunku odgrywa wielkowiejska przestrzeń, w której funkcjonuje za życia. Podobnie jak większość jurdywych jest „bytem miejskim”⁷. Zarówno w żywocie, jak i w hymnografii Petersburg jawi się jako przestrzeń zmagania duchowych, analogicznie do wyobrażeń pustyni we wczesnochrześcijańskiej literaturze, poświęconej świętym anachoretom. Doskonale tę zależność ujmuje hagiograf św. Wasyla Moskiewskiego:

Świątobliwy dowiódł swoim przykładem, że to nie miejsce zbawia człowieka albo wznosi bariery dla jego zbawienia, lecz że bogobojny człowiek uświęca wszelakie miejsce, albowiem żył on w mieście jakoby na pustyni i przebywał wśród ludu jakoby w głuchym klasztorze⁸.

⁷ C. Wodziński, *Św. Idiota. Projekt antropologii apofatycznej*, Gdańsk 2009, s. 50.

⁸ Ibidem.

Przestrzeń miejska poprzez sakralną biografię Kseni pokazana jest jako siedlisko grzechu, symbol bezprawia, upadku, zwyrodniałej cywilizacji, będącej źródłem duchowej pustki, odczłowieczenia, braku chrześcijańskich cnót wiary, nadziei, miłości, a także wartości takich jak prawda, piękno, dobro, godność, honor czy życie. Obecność w tej przestrzeni jurodiwej duchowo odmienia miejsce, odnawia mieszkańców. Jest ona budzicielem ludzkich sumień, strażniczką tradycyjnych wartości – prawosławia, dawnego obyczaju, wspólnoty międzyludzkiej. W modlitwach wierni proszą świętą, by wstawiła się za tymi, którzy zatracili się w złudnych pokusach doczesnego ziemskiego życia: alkoholu, narkotykach, modzie (!), polityce (!).

Stałym motywem żywota świętej jest sekretna pomoc we wznoszeniu świątyń, głównie tzw. cerkwi smoleńskiej w Petersburgu (epizod ten zna również serbska tradycja literacka ku jej czci). Wspieranie budowniczych cerkwi w sensie metaforycznym oznacza sankcjonowanie i utrwalanie prawosławnego porządku na ziemi, tworzenie i umacnianie jego „filarów”. W tym sensie św. Ksenia kontynuuje tradycje apostołskie i pasterskie świętych biskupów i książąt. Ma to odzwierciedlenie również na jej malarskich wizerunkach, których nieodłącznym elementem jest kij pasterski, atrybut nawiązujący z jednej strony do pokutnego życia, z drugiej – do pastorału, symbolu władzy biskupiej (często na ikonach św. Kseni wyobrażany w wersji wczesnochrześcijańskiej, w kształcie greckiej litery Tau). Ten rys świętości odgrywa ważną rolę w całokształcie wizerunku świętej. I w rosyjskiej, i w serbskiej duchowości św. Ksenia pełni funkcję nauczyciela i przewodnika duchowego wiernych, który „kieruje ich drogę ku światłości Chrystusowej” (akatyst, ikos 11), a duchowieństwo umacnia w cnotach istotnych dla stanu duszpasterskiego i hierarchicznego.

Jurodstwo jako typ świętości jest obcy tradycjom południowoślowiańskiej duchowości prawosławnej, dlatego redaktorzy serbskich utworów ku czci Kseni, usiłują wpisać jej kult w typowy dla miejscowych świętych kanon monastyczny-mniszy. W różnych wersjach żywota pojawiają się informacje o jej ośmioletnim pobycie w klasztorze, który miał poprzedzać późniejsze działanie „w świecie”. Wizerunek Kseni buduje się poprzez wskazywanie analogii z ascetkami, mniszkami. Czyny jurodiwej zestawia się z formami umartwiania ciała praktykowanymi w środowisku monastycznym (na wzór św. Izydory, św. Kseni Rzymianki). Mniszy charakter świętości Kseni wyraża się także poprzez wyjątkowy dar modlitwy.

Ten uniwersalny model świętości zawiera również specjalny patronat nad kobietami i ich życiowym posłannictwem w funkcji żon czy

matek. Motywują go dwa epizody z życia świętej. Pierwszy opowiada o Paraskiewie Antonownie, która dzięki przepowiedni Kseni zyskała upragnione dziecko, przysposabiając osierocone niemowlę. Drugi przedstawia sytuację pewnej młodej dziewczyny, której przyszła święta pomogła uniknąć małżeństwa z oszustem, zbiegłym skazańcem, podszycającym się pod zabitego przez niego pułkownika. W związku z tym utrwaliło się przekonanie, że jeśli Ksenia weźmie na ręce lub pobłogosławi chore dziecko będzie ono natychmiast uleczone. Odzwierciedlenie wiary w cudowny dar uzdrawiania i niezwykłą troskę o dobro kobiet i ich potomstwa znajduje się w modlitewnych wezwaniach do świętej. Autorzy literatury obrzędowej nazywają ją matką (akatyśt), polecając jej szczególnemu wstawiennictwu kobiety, rodziny, zwłaszcza te skłócone, dzieci, ich edukację.

Ważny nurt kultu Kseni wyznacza motyw pielgrzymowania (*stran-niczestwa*), rozumianego jako nieustanne poszukiwanie Królestwa Bożego i wzrastanie w wierze w warunkach erozji chrześcijańskiego systemu wartości. „Gościem i pielgrzymem na tej ziemi” (Hbr 11,13) stanie się Ksenia w chwili wyrzeczenia się samej siebie, przyjęcia cudzego imienia i dobrowolny wybór bezdomności jako stylu życia, który oddaje chrześcijańską miłość bliźniego. Dla Serba w planie metaforycznym ta historia świętej wyraża głównie sytuację emigranta, który zmuszony sytuacją, czy to polityczną, czy ekonomiczną, opuszcza miejsce zamieszkania, by szukać lepszego życia dla siebie i swojej rodziny. Uwarunkowania emigracji, poczucie osamotnienia, obcości, bezradności, zagubienia, nieprzystawiania do innych szczególnie zbliżają doświadczenie Kseni do doświadczenia wielu serbskich emigrantów współcześnie i wpływają na umocnienie jej kultu w sferze zadań opiekuńczych.

Los „pielgrzyma” bywa też w Serbii interpretowany jako przedłużenie narodowej martyrologii z czasów Arsenija III Čarnojevicia. W sensie eklezyjalnym obecność prawosławnych chrześcijan-emigrantów na Zachodzie (przeciwstawionemu Wschodowi jako „ojczyźnie” ortodoksji) przyczynia się do przekraczania kulturowo-narodowych granic oraz ukazania ogólnoświatowego i uniwersalnego charakteru Cerkwi prawosławnej⁹. Emigracja jako egzystencja pośród przedstawicieli innych wyznań jest również okazją do dawania świadectwa własnej „prawdziwej” wiary, co ma znaczenie nowego apostołatu.

Podane przykłady patronatu i zakresy wstawiennictwa świętej wskazują na niezwykłą nośność jej kultu. Współczesne realia funkcjonowania Cerkwi i życia społeczności wiernych w Serbii i Rosji oraz poza ich gra-

⁹ P.B. Поповић, *Хришћанство у историји. Зборник студија из црквене историје*, Београд 2011, s. 14.

nicami przynoszą ciągle nowe interpretacje jej biografii, rozszerzając formy duchowej opieki i pogłębiając wymiar kultu, by zaspokoić społeczne zapotrzebowanie i odbudowywać prawosławną duchowość na uznanych, trwałych wartościach chrześcijańskich.

Agnieszka Hrynyk, Maria Natalia Kistowska

(Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

WSPÓŁCZESNY JĘZYK ROSYJSKI VERSUS GENDER I FEMINIZM

Słowo *gender* w języku rosyjskim (*гендер* – wymawiane „giender”, zgodnie z zasadami fonetyki i pisowni słów zapożyczonych), wyłoniło się na fali pierestrojki i niejako wchłonęło *feminizm* (*феминизм* – wym. „feminizm”). Podaje się, że oficjalnie termin został użyty i – w konsekwencji – wprowadzony do języka przy okazji otwarcia Moskiewskiego Centrum Badań Genderowych (Московского Центра Гендерных Исследований) w kwietniu 1990 roku. Rok później funkcjonowanie terminu w przestrzeni publicznej i w języku ugruntowało otwarcie analogicznego centrum w Sankt Petersburgu (Centrum Problemów Genderowych – Центр Гендерных Проблем). Zaistnienie tych ośrodków wywołało dyskusję wokół nowego pojęcia, niejednokrotnie podważając zasadność wprowadzenia obcojęzycznego słowa.

Artykuł stanowi próbę nakreślenia specyfiki terminologii z zakresu *gender studies* i feminizmu na terenach byłego Związku Sowieckiego. Biorąc pod uwagę pewną nieprzystawalność realiów obszarów postsowieckich do tego, co dzieje się w Europie Zachodniej czy USA, poszukujemy odpowiedzi na pytania, w jaki sposób zapożyczenie terminologii i tekstów wpływa na rozumienie teorii, czy ją modyfikuje, rozwija lub zniekształca? Dokonujemy również krótkiego przeglądu rynku wydawniczego, tropiąc tłumaczenia tekstów uznanych za kanoniczne i wskazując, dlaczego niektóre z nich musiały czekać na druk ponad pół wieku.

Klimat zmian i szeroko rozumianego otwarcia na świat, w tym Zachód, sprzyjał poszukiwaniom sposobu wyrażania siebie w przestrzeni publicznej, podnoszenia kwestii nieistniejących do tej pory w dyskursie sowieckim. Jak zauważa socjolożka, Anna Temkina, kryzysowy okres rozpadu i tuż po rozpadzie imperium wymuszał nowe pojmowanie siebie i świata, poszukiwania nowej duchowości. Dla po-radzieckiego człowieka, jak pisze jedna z prekursorów badań genderowych i feministycznych, trudny jest już sam fakt przyjęcia czegoś nowego –

twierdzą, że człowiekowi urodzonemu i wychowanemu w socjalizmie, percypować idee feminizmu jest stosunkowo trudno. Po pierwsze, trudno nam percypować [...] świat w jego złożoności i modalności, tak różnie od posłuszeństwa¹.

¹ А.А. Темкина, *Феминизм: Запад и Россия*, „Преображение (Русский феминистический журнал)” 1995, № 3, s. 9. Publikacja dostępna także w internecie: <http://www.a-z.ru/>

Problemy statusu kobiety w społeczeństwie, ruchu kobiecego, feminizmu itp. są wyjątkowo prowokacyjne, podobnie jak i terminologia dyskursu. Słowa „patriarchat”, „ucisk”, „dominacja”, „seksizm” brzmią niezwykle ostro i radykalnie w rosyjskiej percepcji². Stąd zatem badacze i badaczki za wschodnią granicą borykają się z materiają języka oporną wobec tej akurat terminologii, ze względu na pole semantyczne tejże.

Kto wprowadził termin *gender studies* do dyskursu za wschodnią granicą?

W nowej rzeczywistości początkowo ruch kobiecy uległ podziałowi na postsowiecki (tzw. feminologia – *феминология*) – zajmujący się badaniem kobiecego doświadczenia społecznego oraz feministyczny. To właśnie feministki upowszechniły pojęcie *gender* i *gender studies*. Należy przy tym zaznaczyć, iż uczyniły to nie kobiety uciemiężone, lecz względnie niezależne, wykształcone, posiadające pewne możliwości i kontakty poza Związkiem Radzieckim oraz – co równie istotne – znające języki obce (przede wszystkim angielski). Pierwszy etap rozwoju GS w Rosji, lata 90-te XX wieku, to czas „terminowania u Zachodu”³, a więc przeniesienia na grunt rosyjski pojęć, teorii i podejść – wypracowywania terminologii. Niezbędne dla tych działań były tłumaczenia tekstów, wykonywane wówczas przez „entuzjastów i aktywistów – tj. nieprofesjonalnych literackich tłumaczy”⁴. Owocem wytężonej translatorskiej pracy są po dziś dzień najobszerniejsze jakie powstały na gruncie rosyjskim (każda liczy około 1000 stron) antologie tekstów feministycznych i genderowych w języku rosyjskim. Zbiory ukazały się pt.: *Введение в гендерные исследования (Wprowadzenie do badań genderowych)*, a opublikowane zostały w 2001 roku przez Charkowskie Centrum Badań Genderowych w serii „Гендерные исследования”. Pierwszy tom poświęcony jest refleksji spod znaku *gender* na gruncie rosyjskiej nauki, od nauk politycznych, socjologii, historii przez psychologię, antropologię, filozofię aż po teorię kultury, krytykę literacką oraz *men studies*. W drugim tomie znalazły się, między wieloma innymi, teksty autorstwa Teresy de Lauretis (współpracującej na stałe z charkowskim periodykiem), Rosi Braidotti, Judit Butler, Lucy Irigaray (*Пол, который не единичен*), Eve Kosofsky Sedgwick (*Эпистемология чулана*), Ann Oakley, Elizabeth Grosz, Juliet Mitchell, Hélène

women/texts/temkir.htm (23.09.2012). Wszystkie tłumaczenia cytatów z języka rosyjskiego na polski autorskie, jeśli nie ukazano inaczej.

² Zob. *ibidem*.

³ Е. Здравомыслова, А. Темкина, *Автономизация гендерных исследований в транснациональном пространстве: феминистские практики*, periodyk Charkowskiego Centrum Badań Genderowych (Харьковский Центр Гендерных Исследований), 2007, № 15, s. 76.

⁴ *Ibidem*, s. 82.

Cixous (*Хохот медузы*). Tom trzeci natomiast zawiera programy kursów z zakresu GS północno- i zachodnioamerykańskich uniwersytetów.

Terminologiczna ekwilibrystyka

W języku rosyjskim *gender studies* przetłumaczone zostało jako *гендерные исследования* (*gendernyje issledowanija*), które w tłumaczeniu dosłownym należałoby przełożyć jako *badania/dociekania genderowe*. Co tutaj najistotniejsze – słowo *исследования* oznacza badania niezwykle precyzyjne, podążanie za śladem (след – ślad). Słowo to nie tylko kładzie emfazę na rzetelność badań, ale także na ich specyfikę, bowiem *исследования* dotyczą przede wszystkim trudu naukowego, akademickiego. Tak więc sama już etymologia słowa – wnikliwe badanie śladów – wprowadza *gender studies* od razu na arenę akademicką – nadając tym badaniom stosowną rangę⁵. A zatem, starając się nie rozbudowywać zbędnych ideologii i nie nadbudowywać sensów oraz znaczeń, słowo to – rosyjski odpowiednik *studies* – swoim znaczeniem wprowadza wymóg bycia dociekliwym i, chciałoby się rzec, pedantycznym „śledczym”. W odniesieniu do języka polskiego, gdzie obco brzmiące *gender studies* częstokroć jest ignorowane właśnie ze względu na brak polskiego odpowiednika, na terenach byłego ZSRR cieszy się większym szacunkiem z uwagi na tradycję samego słowa *исследования*. Oczywiście nie zawsze samo znaczenie i znajomość (lub uświadamianie sobie) etymologii powoduje rzetelność badań spod znaku *gender*, ale na poziomie li i tylko języka fakt ten, naszym zdaniem, zasługuje na uwagę. W aspekcie językowym należy również udzielić uwagi faktowi, iż samo pojęcie „gender” w kontekście lingwistycznym, jak pisze Jelena Goroszko⁶ we współczesnej lingwistyce pojawiło się dużo później niż w innych naukach humanistycznych, bowiem dopiero w drugiej połowie ubiegłego wieku. Można zatem skonstatować, iż w warstwie językowej daje się wyczuć pewien opór w obrębie tej problematyki, przy jednocześnie – zaskakująco szybkiej akwizycji samej teorii.

Dopuszczalne jest również, przy dużej świadomości metodologicznej badacza/badaczki, wymienne stosowanie terminów *gender studies/women studies*. Rosyjskojęzyczne badania także posługują się tą alternacją – istnieje określenie *женские исследования*, które, – podobnie jak *гендерные исследования*, – nasuwa silne konotacje akademickie, co bez wątpienia wpłynęło w niemałym stopniu na popularność *gender studies* za naszą wschodnią granicą. Nie ma jednak odpowiednika dosłownego; *feminine*

⁵ И. Тартаковская, *Предисловие*, [w:] *Гендер для чайников-2*, ред. И. Тартаковская, Москва 2009, s. 10.

⁶ Е. Горозко, *Гендерная проблематика в языкознании*, <http://www.owl.ru/win/books/articles/goroshko.htm> (12.09.2012).

studies tłumaczone jest także jako *гендерные исследования* czyli *gender studies*, co w konsekwencji prowadzi niejednokrotnie do błędów merytorycznych, a także aberracji metodologii poprzez nieprecyzyjność przekładu terminów. Pod *gender* kryje się nierzadko feminizm i *women studies*, a samo słowo *gender* stanowi niejako parasol ochronny dla brzydkiego słowa na „f”, które do tej pory wzbudza nie do końca pozytywne emocje na terenach byłego ZSRR.

Kolejna warta uwagi asymilacja terminologiczna z języka angielskiego dokonała się niejako „na krzyż”. Angielskie *sex* (oznaczające płeć) tłumaczymy na rosyjski jako *пол* (wym. „poł”), a *gender* (w znaczeniu: rodzaj gramatyczny) – *род* (wym. „rod”). Dlatego prawidłowo termin *gender* w znaczeniu płci społeczno-kulturowej powinno się tłumaczyć jako *род*. Tymczasem w rosyjskim przyjęło się i utrwaliło tłumaczenie *gender* = *пол*. Kulturolog Jeliena Trofimowa wyjaśnia tę kwestię następująco: „w języku rosyjskim słowo „płeć” wolne jest od tego obciążenia, jakie niesie ze sobą słowo „seks”, ponieważ pojmowane jest szerzej”⁷. A językoznawczyni, Ałła Kiriłowa, zaznacza, iż w języku rosyjskim para *seks–płeć* (*секс–пол*) nie jest adekwatna do angielskiego *sex–sex* (*seks–płeć*), co – zdaniem badaczki – w pewnym stopniu „odciąża” słowo *płeć*⁸.

Dla potrzeb rosyjskojęzycznego dyskursu genderowego musiało nastąpić terminologiczne porządkowanie słów, aby słowa wprowadzane z języka angielskiego nie budziły błędnych konotacji. Tak stało się w przypadku słowa podstawowego dla dyskursu genderowego – patriarchat. W dyskursie GS używane jest słowo *патриархатный* (wym. „patriarchatnyj”), pochodzące od rzeczownika *патриархат* (wym. „patriarchat”) oznaczającego „ustrój charakteryzujący się władzą męczyzny i dominowaniem linii ojcowskiej”⁹. Jak zauważa J.I. Trofimowa gramatycznie bardziej poprawną formą byłby przymiotnik *патриархальный* (wym. „patriarchalnyj”), jednak ze względu na jego znaczenie, dokładanie kolejnego skrajnie różnego znaczenia nie miałyby racji bytu. Rzeczownik *патриархальность* (wym. „patriarchalnost”), od którego pochodzi powyższe słowo oznacza bowiem ustrój związany z dawnymi czasami, wierny tradycji i obyczajom, ale także: odnoszący się do Cerkwi prawosławnej¹⁰.

⁷ Е.И. Трофимова, *К вопросу о гендерной терминологии*. Материалы летней школы „Сообщество и Gender”, Рязань 2003, <http://www.gender-cent.ryazan.ru/trofimova.htm> (01.10.2012).

⁸ А.В. Кирилина, *О применении понятия гендер в русскоязычном лингвистическом описании*, „Филологические науки” 2000, № 3, s. 19.

⁹ Е.И. Трофимова, *К вопросу...*, op. cit.

¹⁰ Więcej o terminologii *gender* w języku rosyjskim: *Список англоязычных терминов*, <http://www.owl.ru/gender/english.htm> (10.08.2012), oraz *Словарь гендерных терминов*, ред. А.А. Денисова, 2002, <http://www.owl.ru/gender/> (10.08.2012).

Nadrabianie wydawniczych zaległości

Rosyjski gender nie kończy się oczywiście na terminologii określającej sam kierunek, ale obejmuje także dość bogatą i zaskakującą, a z drugiej strony ubogą literaturę przedmiotu. Uznałyśmy, z dbałości o czytelnika, że przedstawienie genderowych lektur w języku rosyjskim w zestawieniu z datowaniem oryginałów byłoby nieuchwytnie w litym tekście, dlatego też posłużymy się następującą tabelą:

Autor/ Autorka tytuł rosyjski	oryginał data	Rynek rosyjski	Róż- nica	Uwagi
* Virginia Woolf * <i>Своя комната/Свое место/ Собственная комната</i>	<i>A room of one's own</i> 1928	1992	64 lata	kilka wydań w j. ro- syjskim pod różnymi tytułami
* Simone de Beauvoir * <i>Второй пол</i>	<i>Le Deuxième sexe</i> 1949	1998	49 lat	pierwsze fragmenty ukazują się w 1993– 1995, umowa na tłumaczenie już od 1989
* Kate Millet * <i>Теория сексуальной поли- тики</i>	<i>Sexual politics</i> 1970	1994	24 lata	w j. ros. ukazała się jedynie część publi- kacji
* Helene Cixous * <i>Хохот медузы</i>	<i>Le rire de la méduse</i> 1975	1999	24 lata	tekst ukazał się w an- tologii w 2001 roku
* Michael Foucault * <i>История сексуальности</i>	<i>Histoire de la sexualité</i> 1976	1998	22 lata	–
* Luce Irigaray * <i>Пол который не единичен</i>	<i>Ce sexe qui n'en est pas un</i> 1977	2001	24 lata	tekst ukazał się w an- tologii
* Nancy Chodorow * <i>Воспроизводство материн- ства, психоанализ и социоло- гия гендера</i>	<i>The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender</i> 1978	2006	28 lat	–
* Julia Kristeva * <i>Силы ужаса: эссе об отвра- щении</i>	<i>Pouvoirs de l'horreur. Essai surl'abjection</i> 1980	2003	23 lata	–
* Judith Butler * <i>Гендерное беспокойство/Ген- дерная тревога/Бедствие пола</i>	<i>Gender trouble</i> 1990	1995	5 lat	problematyczność ty- tułu. Opóźnienie nie- wielkie, biorąc pod uwagę, że w Polsce wydane w roku 2008
* Eva Kosofsky-Sedgwick * <i>Эпистемология чулана</i>	<i>Epistemology of the Closet</i> 1990	2001	11 lat	–

Pierwszy wniosek, jaki nasuwa się po przeanalizowaniu tabeli dotyczy rozbieżności czasowej pomiędzy wydaniem oryginału i jego rosyjskiego odpowiednika. Rynek rosyjski zapełnia się publikacjami genderowymi poczynając od lat 90tych i można tutaj mówić o prawdziwym bumie na rynku wydawniczym oraz nadrabianiu genderowych zaległości w stosunku do Europy Zachodniej czy USA. Ten przyspieszony rozwój świadomości związany jest rzecz jasna z upadkiem ZSRR, otwarciem granic oraz mobilnością akademicką (zarówno wykładowców/wykładowczyń oraz studentów/studentek) i wciąż rosnącą łatwością wymiany informacji.

Czy tytuły także wymagały ekwilibrystyki słownej?

Rosjanie/Rosjanki czekali na *Własny pokój* Wirgini Woolf aż 64 lata, a tytuł pojawił się w trzech wariantach. Każdy z nich jest próbą uchwycenia idei autorki i każdy na swój sposób ją oddaje, wzbogacając poprzedni. *Swój pokój/Swoje miejsce/Własny pokój* – dopiero trzeci z nich wprowadza pojęcie własności – kategorii sytuującej się na przeciwległym, w stosunku do kolektywności okresu sowieckiego, biegunie. Ciekawy jest natomiast tytuł drugi, albowiem wnosi nowe znaczenie za pomocą słowa – *место* (miejsce). Nadaje to nowy wydźwięk słowom autorki *Trzech Gwinei* – wprowadza doń dyskurs przestrzeni i jej definiowania. Miejsce nie musi być pokojem – własne miejsce to własna przestrzeń, niekoniecznie zorganizowana architektonicznie jako pokój. Własnym miejscem możemy nazwać również wydzieloną/przepierzoną komórkę, która diametralnie zmieniałaby odczytanie eseju Woolf.

Druga płć Simone de Beauvoir nie uzyskała zaskakującego tytułu, tłumaczenie jest wierne – *Второй пол*. Uwagę zwrócić warto tutaj nie na przekład tytułu, lecz historię związaną z wydaniem tej książki. Na tę pozycję za naszą wschodnią granicą czekać trzeba było blisko pół wieku. W Związku Sowieckim publikacja ta przez 40 lat znajdowała się na indeksie dzieł zakazanych. Swietłana Ajwazowa, autorka przedmowy i redaktorka rosyjskiej wersji, wskazuje na przyczyny takiego stanu rzeczy pisząc, iż w czasie, gdy Beauvoir pracowała nad *Drugą płcią*, Rosję Sowiecką uważano (i ona sama uważała) za kraj, w którym problem dyskryminacji ze względu na płć nie istnieje, a „kobiety i mężczyźni są zrównani w swych prawach”¹¹. Mít o socjalistycznym raju, którego nieodzowną, emocjonalną komponentą były kobiety, przez niemal pół wieku uniemożliwiał rosyjskiej czytelniczce spotkanie z francuską egzystencjalistką. Pomysł przetłumaczenia *Drugiej płci* pojawił się na fali demokratyzacji rosyjskiego społeczeństwa. W 1989 roku jedno z największych

¹¹ С. Айвазова, „Второй пол” и женское движение в России, http://www.owl.ru/win/info/we_my/2000_sp/12.htm (05.09.2012).

wówczas na rynku wydawnictw, „Progress” („Прогресс”), zawarło umowę z grupą tłumaczy chętnych i gotowych podjąć wyzwanie przetłumaczenia tej „nowej Biblii nie jednego pokolenia kobiet”¹². Początkowo, w latach 1992–1993 ukazywały się kolejne odcinki *Drugiej płci*, by ostatecznie, po 9 latach, książka w całości ujrzała światło dzienne; nakład w wysokości 5000 egzemplarzy wysprzedano w ciągu roku – pomimo dość wysokiej ceny.

Powracając do tłumaczeń tytułów, za kolejną arcyciekawą propozycję przekładu uznać wypadnie nam *Śmiech Meduzy* Helen Cixous. Francuskie *rire* użyte w oryginale ma kilka znaczeń – po pierwsze: śmiech, z czego skorzystano podczas polskiego tłumaczenia, po drugie: kpina, po trzecie: wyśmiewanie, po wtóre: żart. W języku rosyjskim natomiast słowo użyte do określenia śmiechu vel kpiny to *xoxom* czyli *chichot*. Czymże jest chichot wobec śmiechu? Chichocząc można wyśmiać, chichot to mniej nieprzewidywalny wybuch śmiechu (śmieszku [sic!]), chichot bywa zupełnie nieprzypadkowy, wręcz złośliwy. W kontekście francuskiego *rire* jest to kolejny trop interpretacyjny i inspiracja dla rozumienia całości eseju.

Angielskie *trouble* tłumaczone jako problem nie znalazło dosłownego odzwierciedlenia w języku rosyjskim, podobnież zresztą jak w polskim, gdzie tytuł publikacji, co bardzo przekonująco uzasadnia tłumaczka książki Judith Butler – Karolina Krasuska, został całkowicie przeorganizowany (przypomnijmy: *Uwikłani w płęć*). Tak jak w przypadku *Własnego pokoju* Wirginii Woolf są trzy wersje tłumaczenia tego tytułu: *Гендерное беспokoиство*/*Гендерная тревога*/*Бедство пола*, czyli kolejno: *Niepokój genderowy*/*Genderowy lęk*/*Nieszczęście płci*. O ile wydanie książkowe opatrzone tytułem *Genderowy niepokój*, dwa kolejne warianty to autorskie propozycje pochodzące z artykułów i tłumaczeń fragmentów. Nasuwa się pytanie na ile tytuły rosyjskie oddają angielskie *trouble*, na ile zaś są interpretacją myśli Butler? Rosyjskie *беспokoиство* pochodzi od słowa *pokój* (w rozumieniu spokój), prefiks *бес-* (polskie *bez-*) zaznacza nieobecność tego (s)pokoju, niepokój, brak stabilności. Tytuł drugi, który możemy nazwać tłumaczeniem wolnym, wprowadza nowe znaczenie; rosyjskie *тревога* oznacza *lęk*, *trwogę*. Najbardziej jednak zaskakujący jest tytuł ostatni, bowiem słowo *бедство* oznacza także (oprócz znaczenia podstawowego) *katakлизм*, nasuwając negatywne skojarzenie: na płęć spłynął katakлизм – koniec prawdziwej płci. Tytuł ten uruchamiać może myślenie w binarnych opozycjach męskość–kobiecość.

Ostatni z tytułów, zasługujący naszym zdaniem na komentarz, to *Epistemology of the Closet* E. Kosofsky-Sedgwick. Użyte w rosyjskim tłumaczeniu słowo *чулан* ma znaczenie wielopłaszczyznowe i znakomicie

¹² Ibidem.

dookreśla przysłowiową już dziś *szafę*¹³. *Чулан* to *komórka, spiżarka, kryjówka*, a zatem – podobnie jak u Woolf – mamy do czynienia z dyskursem przestrzeni i próbą jej dookreślenia. Kryjówka konotuje przestrzeń niewielkich rozmiarów, ciasną i duszną, ograniczającą. W takim właśnie sensie, jako miejsce opresyjne, słowo *чулан* używane jest na rosyjskojęzycznych portalach gejowskich. Tłumaczenie to jest znakomitym przykładem modyfikacji oryginału, poszerzającej i pogłębiającej odczytanie danej publikacji.

Język komunikacji

Podczas gdy na świecie utrzymuje się hegemonia języka angielskiego w przestrzeni badań akademickich, na obszarze Wspólnoty Niepodległych Państw badania z zakresu feminizmu i *gender studies* zdominowane są przez język rosyjski. Jednak, jak podkreśla Jieliena Gapowa, dyrektorka Mińskiego Centrum Badań Genderowych, jest to przewaga pozorna. Gapowa zapytana o relację pomiędzy feminizmem i *gender studies* w Rosji zwraca uwagę na fakty: główne grupy dyskusyjne działają przy Charkowskim Centrum i w ramach Centralnoazjatyckiej Sieci Badań Genderowych (Центральноазиатская сеть гендерных исследований). Najprężniej działa wydawnictwo charkowskie, zaś na studiach magisterskich w Mińsku¹⁴ kształci się młodzież z całej WNP. Feministycznym literaturoznawstwem zajmuje się mieszkająca na Litwie Irina Nowikowa oraz Irina Żeriebkina z Charkowa. Zdaniem Gapowej z upływem czasu wspólna przeszłość i początkowe podobieństwa stają się tłem do wyjawienia różnic¹⁵. Określenie „rosyjskie *gender studies*”, odnoszące się przede wszystkim do używanego języka, jest polem, w obrębie którego zachodzi coraz bardziej wyrazista dyferencjacja. Jako dobry

¹³ Ang. Coming out of the closet (wyjście z szafy) –

znana metafora „szafy” obrazuje społeczno-kulturową sytuację osób homoseksualnych – jako marginalizowanych i represjonowanych, a zatem zmuszonych do ukrywania się, milczenia, uwięzionych w poczuciu własnej nienormalności.

[w:] A. Burzyńska, M.P. Markowski, *Teorie literatury XX wieku*, Kraków 2006, s. 462.

¹⁴ Założone w 1997 r. Mińskie Centrum Badań Genderowych w 2004 r. na mocy bezprecedensowego aktu prezydenta Białorusi, Aleksandra Łukaszenki, zostało zamknięte. Obecnie działa jako Centrum Badań Genderowych przy Europejskim Uniwersytecie Humanistycznym w Wilnie; uzyskało akredytację litewskiego ministerstwa edukacji. Centrum w praktyce realizowało ideę wchodzenia Białorusi do tworzącej się wspólnej europejskiej przestrzeni, było członkiem konsorcjum uniwersyteckiego Campus Europae. Paradoksalnie, decyzja Łukaszenki i konieczność funkcjonowania na wygnaniu pozytywnie przyczyniły się do rozwoju Centrum: utworzono wirtualną bibliotekę, wzrosła intensywność komunikacji elektronicznej.

¹⁵ Zob. „*Doing gender*” на русском поле: круглый стол, periodyk Charkowskiego Centrum Badań Genderowych, (Харьковский Центр Гендерных Исследований) 2005, № 13, s. 190–217.

przykład można przywołać praktyki Azerbejdżańskiego Genderowego Centrum Informacyjnego (*gender-az.org*), którego strona internetowa ma trzy wersje językowe: azerbejdżańską, rosyjską i angielską.

Jednocześnie profesjonalizacja przekładu, dokonująca się od połowy lat 2000-ych, nie uwolniła tłumaczek i tłumaczy od zmagania z materią języka: „zdradzamy język ojczysty, pragnąc dochować wierności oryginałowi; jednocześnie zdradzamy oryginał, naginając go do potrzeb ojczystego języka”¹⁶. Rosyjski sprzeciwia się poprawnemu politycznie językowi oryginału feministycznych tekstów: częstokroć rosyjskie ekwiwalenty wydają się nieliterackie, niezgrabne lub niegramatyczne. Dlatego można mówić nie tylko i nie tyle o sprzeciwie na poziomie struktury gramatycznej, ale całego dyskursu. W ten sposób praktyka translatorska stała się kwestią polityczną: wyzwalający i otwierający się rosyjski dyskurs znajdował się permanentnie w stanie osławiania, absorbowania i tłumaczenia wielu teorii różnorodnego pochodzenia, co stanowiło niewątpliwie kompensację w stosunku do deficytu okresu sowieckiego.

¹⁶ Е. Здравомыслова, А. Темкина, *Автономизация гендерных исследований в транснациональном пространстве: феминистские практики*, periodyk Charkowskiego Centrum Badań Genderowych (Харьковский Центр Гендерных Исследований) 2007, № 15, s. 82.

Mateusz Jaworski

(Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

**POLIFONICZNA STRUKTURA TEKSTU ARTYSTYCZNEGO
FIODORA DOSTOJEWSKIEGO W KONTEKŚCIE PSYCHOLOGII
GŁĘBI CARLA GUSTAVA JUNGA NA MATERIALE POWIEŚCI
*ZBRODNIA I KARA***

Punkt wyjścia niniejszych rozważań stanowią teksty artystyczne Fiodora Dostojewskiego, które zgodnie z ideą przewodnią dyskursu psychoanalizy literackiej rozpatrywane będą jako teksty kultury odzwierciedlające procesy i treści psychiczne zarówno na poziomie indywidualnym, jak i kolektywnym¹. Twórczość autora *Sobowtóra*, pomimo ogromnej liczby badań i prób, którym została poddana, od momentu swojego powstania nieprzerwanie niepokoi i stymuluje umysły przedstawicieli rozmaitych dziedzin humanistycznych na całym świecie. Nowatorstwo i unikalność utworów Dostojewskiego, wyrażające się przede wszystkim na poziomie formy, spowodowały także niezwykle zainteresowanie literaturoznawców w zakresie badań interdyscyplinarnych, zwłaszcza w odniesieniu do dyskursów psychologicznego i filozoficznego XX wieku. Wśród krytyków i teoretyków literatury, których działalność posiada zdecydowanie transliteracki charakter nie sposób nie wymienić Wiktora Toporowa i Leonida Karasiowa, a przede wszystkim Michaiła Bachtina – autora imponującej monografii poświęconej twórczości autora *Braci Karamazow*². W toku naszej analizy niejednokrotnie będziemy odwoływać się do odkryć wyżej wymienionych badaczy w celu poszerzenia naszego horyzontu poznawczego, co stanowi niezwykle istotny element przedsięwzięcia mającego na celu „cierpliwe odkrywanie zawartości semantycznej dzieła”³. Kontekstualną podstawę niniejszej interpretacji stanowi jednakże topografia ludzkiej psychiki wraz z centralnym pojęciem doktryny Carla Gustava Junga – procesem indywiduacji⁴. Oba elementy swoistej antropologii autora *Archetypów i symboli* rozpatry-

¹ C.G. Jung, *Cień*, [w:] tegoż, *Archetypy i symbole. Pisma wybrane*, wybrał, przeł. i wstępem poprzedził J. Prokopiuk, Warszawa 1976, s. 63.

² М.М. Бахтин, *Проблемы поэтики Достоевского*, Москва 1972.

³ A. Burzyńska, M.P. Markowski, *Teorie literatury XX wieku*, Kraków 2009, s. 24.

⁴ J. Prokopiuk, *C.G. Jung, czyli gnoza XX wieku*, [w:] C.G. Jung, *Archetypy i symbole...*, op. cit., s. 14.

wane będą przede wszystkim w odniesieniu do formy tekstów artystycznych Fiodora Dostojewskiego, w szczególności do struktury utworu *Zbrodnia i kara*.

Nierozerwalnie związane ze sobą badania naukowe oraz praktyka zawodowa Carla Gustava Junga, jako jednego z czołowych przedstawicieli ruchu psychoanalitycznego, wywarły ogromny wpływ na obraz i sposób pojmowania *psyche* przez współczesnego odbiorcę kultury. Podobnie jak jego mistrz, Sigmund Freud, za kluczowe dla zrozumienia swoistości psychicznej konstrukcji człowieka, Jung uważał uznanie psychiki za wielopoziomowy system energetyczny opierający się na „napięciu między świadomością i nieświadomością”⁵. W odróżnieniu od autora *Objaśniania marzeń sennych*, Jung terminem *libido* określał nie popęd seksualny, lecz „ogólną energię psychiczną”⁶. Przepływ owej energii odbywać się może, według Junga, pomimo względnej hermetyczności psychiki, dwuwektorowo, tj. progresywnie lub regresywnie⁷. W pierwszym przypadku następuje ekstrawertyczne przystosowanie człowieka do rzeczywistości zewnętrznej, które jest charakterystyczne dla Jungowskiej pierwszej połowy życia. W drugim – mamy do czynienia ze zwróceniem energii psychicznej „ku procesom samego podmiotu”⁸, które z kolei związane jest z kolejnym etapem rozwoju *psyche* – drugą połową życia. Ponadto szwajcarski psycholog, uprzednio uznawszy istnienie rzeczywistości przekraczającej to, co świadome, poszerzył swoją doktrynę o opis procesu, który w pewnym stopniu reguluje wyżej wspomniany przepływ, tj. o *amplifikację*.

Amplifikacja oznacza wzbogacenie świadomości-*ego*, o treści nieświadomości. Należy podkreślić jednak, że autor *Mandali* w sposób zdecydowany zaznacza istnienie dwóch częściowo autonomicznych obszarów nieświadomości – osobowej oraz kolektywnej⁹. W kontekście procesu indywidualizacji¹⁰ podział ten odgrywa niezwykle istotną rolę, jako, że treści wchodzące w skład nieświadomości kolektywnej, w odróżnieniu od swojego osobowego odpowiednika, nie mogą zostać w pełni zasymilowane przez *ego*, ponieważ funkcjonują w formie archetypów, tj. pierwotnych wyobrażeń, prawzorów niedostępnych dla racjonalnego pozna-

⁵ Ibidem, s. 15.

⁶ Ibidem, s. 8.

⁷ Ibidem, s. 16.

⁸ Ibidem.

⁹ C.G. Jung, *Cień*, [w:] tegoż, *Archetypy i symbole...*, op. cit., s. 65.

¹⁰ C.G. Jung w swoich pracach używa obu terminów, tj. proces indywidualizacji i amplifikację, zamiennie w odniesieniu do opisywanego przez siebie rozwoju osobowości. Patrz: J. Prokopiuk, *C.G. Jung, czyli gnoza XX wieku*, [w:] C.G. Jung, *Archetypy i symbole...*, op. cit., s. 14–15.

nia¹¹. Jung na przykładzie archetypu cienia w następujący sposób podkreśla niemożność jego zrationalizowania:

Cień – o ile ma charakter osobowy – można przy odrobinie samokrytycyzmu przeniknąć bez większego trudu. Kiedy pojawia się on jako archetyp, natykamy te same trudności, co w przypadku animusa i animy; innymi słowy, o ile możliwe jest poznanie względnego zła, które tkwi w naszej naturze, o tyle spojrzenie w oczy złu absolutnemu jest doświadczeniem równie rzadkim, co wstrząsającym¹².

Jedyną możliwą formą percepcji archetypów dostępną człowiekowi według Junga jest symbol-obraz. W swojej rozprawie *Próba psychologicznej interpretacji dogmatu o Trójcy świętej* szwajcarski psycholog zauważa: „[...] Archetypy to – zgodnie z definicją – czynniki i motywy, które porządkują pewne elementy psychiczne nadając im formę obrazów (trzeba je nazwać archetypowymi)”¹³. Amplifikacja jest więc pewnego rodzaju podróżą w głąb skomplikowanej struktury nieświadomości składającej się z co najmniej kilku poziomów. Według Junga owe poziomy ukazują się człowiekowi w formie symboli związanych z trzema głównymi grupami archetypów określanymi jako cień, anima/animus, Wielka Matka/Stary Mędrzec oraz z archetypem jaźni, która stanowi ostateczny cel psychicznego rozwoju człowieka¹⁴.

Pierwszy z wyżej wymienionych archetypów i jednocześnie jeden z regresywnych stopni rozwoju *psyche* – cień – jest „problemem moralnym, który rzuca wyzwanie *ego-osobowości*” i prowadzi do uznania jej „ciemnych aspektów”¹⁵. Archetyp cienia przez swoje oddziaływanie numinalne na *ego* stanowi źródło projekcji, których zadaniem jest przekonać *Ja*, że wszelkie przyczyny jego błędów i nieszczęść, których doświadcza, znajdują się w rzeczywistości zewnętrznej, tj. poza nim samym. Należy podkreślić, że człowiek, który poddaje się tego typu projekcjom, czyli działaniom sfery *numinosum*, zrywa wszelkie więzi z obiektywną rzeczywistością: „[...] W końcu zasłona ta zamienia się w kokon, który spowija człowieka i całkowicie izoluje go od świata”¹⁶.

¹¹ A. Burzyńska, M.P. Markowski, *Teorie literatury...*, op. cit., s. 60.

¹² C.G. Jung, *Cień*, [w:] tegoż, *Archetypy i symbole...*, op. cit., s. 68.

¹³ C.G. Jung, *Próba psychologicznej interpretacji dogmatu o Trójcy św.*, [w:] tegoż, *Archetypy i symbole...*, op. cit., s. 173.

¹⁴ Por.:

[...] Równie dobrze można jaźń określić jako „Boga w nas”. Całe nasze życie psychiczne zdaje się w tym punkcie brać początek i wszystkie nasze najwyższe i ostateczne cele w nim zdają się zbiegać. Przed tym paradoksem nie możemy uciec, jak zwykle wtedy, kiedy staramy się określić coś, co leży poza możliwościami naszego rozumu.

C.G. Jung, *Osobowość maniczna*, [w:] tegoż, *Archetypy i symbole...*, op. cit., s. 97.

¹⁵ C.G. Jung, *Cień*, [w:] tegoż, *Archetypy i symbole...*, op. cit., s. 65.

¹⁶ *Ibidem*, s. 67.

Kolejnym etapem na drodze psychicznego rozwoju człowieka są archetypy animusa i animy, które odpowiednio odnoszą się do rozwoju *psyche* u kobiet i mężczyzn. Podobnie, jak w przypadku archetypu cienia, animus lub anima również oddziałują na *ego* w formie projekcji groźących utratą wszelkich związków człowieka z rzeczywistością. Utrata ta wyraża się zazwyczaj w zbytnim racjonalizowaniu i inflacji ambicji intelektualnych w wyniku działania animusa na *ego* kobiety lub w zbytnej emocjonalności i przywiązaniu do matki w przypadku oddziaływania animy na świadomość mężczyzny¹⁷.

Skuteczne odparcie projekcji, których źródłem są anima i animus prowadzi do jeszcze głębszych treści nieświadomości w formie archetypów, które wyrażają się w postaci symboli Starego Mędrca i Wielkiej Matki¹⁸. Jung w swojej pracy *Osobowość maniczna* zwraca szczególną uwagę na niebezpieczeństwo związane ze skutecznym rezultatem walki człowieka z projekcjami pochodzącymi od animy lub animusa. *Ego* właśnie na tym etapie rozwoju psychicznego może ulec pokusie pozornego przejścia energii wcześniej należącej do animy/animusa, co nieuchronnie prowadzi w przypadku mężczyzny do identyfikacji z archetypem Starego Mędrca, lub Czarownika jak synonimicznie określa go Jung¹⁹. Autor *Mandali* w wyżej wymienionej pracy jasno definiuje ryzyko związane z takim nieuzasadnionym przejściem, które również jawi się nam jako pewien osobliwy rodzaj projekcji na świadomość:

Musimy więc dojść do wniosku, że *ego* w ogóle nie przewyciężyło animy i dlatego też nie zyskało many [energii psychicznej – przyp. M.J.]. Po prostu pojawiła się nowa konstelacja: *ego* znalazło się pod wpływem odpowiadającej obrazowi ojca postaci tej samej płci, postaci obdarzonej jeszcze większą mocą.

„Z tej przemocy, które wszystkich więżą,
Ci się wyzwolą, co siebie zwyciężą”.

A więc stają się nadludźmi, wyższymi ponad wszelkie moce, półbogami, być może jeszcze więcej... „Ja i Ojciec jedno jesteśmy” – to gwałtowne wyznanie w całej swej przerażającej dwuznaczności zrodziło się właśnie na gruncie takiego układu psychologicznego²⁰.

Carl Gustav Jung przestrzega więc przed zbyt pochopnym uznaniem wyższości *ego* nad nieświadomością, które wiedzie ku opętaniu, czy inaczej: ku identyfikacji z archetypem, który stanowi „dominujący

¹⁷ C.G. Jung, *Syzygia: anima i animus*, [w:] tegoż, *Archetypy i symbole...*, op. cit., s. 77–78.

¹⁸ Patrz: C.G. Jung, *Osobowość maniczna*, [w:] tegoż, *Archetypy i symbole...*, op. cit., s. 84–85.

¹⁹ Za osobowość centralną *Zbrodni i kary* uznajemy *psyche* Rodiona Raskolnikowa, dlatego więc w niniejszej pracy nie zajmujemy się żeńskim odpowiednikiem tego archetypu – Wielką Matką. Patrz: C.G. Jung, *Osobowość maniczna*, [w:] tegoż, *Archetypy i symbole...*, op. cit., s. 84–85.

²⁰ *Ibidem*, s. 87.

czynnik nieświadomości zbiorowej” i związany jest z obrazem „obdarzonego mocą mężczyzny, występującego w postaci bohatera, naczelnika plemienia, czarownika, znachora i świętego, władcy ludzi i duchów, przyjaciela, Boga”²¹. Archetyp Starego Mędrca, jak zaznacza szwajcarski uczony, może wprost odnosić się, lub dokładniej: przyjmować formę symboli, do postaci historycznych głęboko zakorzenionych w świadomości współczesnego człowieka – Napoleona i Lao-tsy²². Obie postaci wyrażające określone postawy wobec świata zewnętrznego, ze względu na swój numinalny charakter, nie mogą zostać zasymilowane przez świadomość w całości. Oznacza to, że proces ich uświadamiania napotkać musi granicę, poza którą wszelka logika czy rozumowe myślenie tracą nie tylko swą użyteczność, ale wręcz stają się narzędziami zbędnymi ze względu na swą nieprzystawalność w stosunku do charakteru treści psychicznych. Uwolnienie *psyche* od osobowości manicznej może więc wiązać się wyłącznie z uświadomieniem samej treści tego archetypu²³. Oznacza to jednocześnie ciągłą obecność, czy inaczej: potencję energetyczną, zawartą w sferze nieświadomości kolektywnej.

Likwidacja projekcji związanych z oddziaływaniem archetypicznego Starego Mędrca przybliży jednostkę do „centralnego punktu psychiki” – jaźni. Jung tym określeniem właśnie, definiował „nieświadome tło, którego eksponentem w świadomości jest *ego*”²⁴. Archetyp jaźni obejmuje więc zarówno treści nieświadome, jak i świadome, przy czym *ego* nie zajmuje w tym systemie centralnej pozycji. Ponadto jeżeli przyjmiemy tezę C.G. Junga mówiącą o tym, że jaźń jest nie tylko celem, ale także źródłem wszelkich procesów psychicznych²⁵, zgodzimy się z skądinąd niespodziewaną konstatacją, że gdyby nie proces indywidualacji znalibyśmy siebie samych jedynie jako *ego*²⁶. Amplifikacja jawi się w tej per-

²¹ Ibidem, s. 85.

²² W rozprawie *Osobowość maniczna* czytamy:

Jednakże ów niezwykle potężny czynnik, który spowodował opętanie – to, czego nie mogę się pozbyć, musi być w jakiś sposób ode mnie silniejsze – powinien, logicznie rzecz biorąc, zniknąć wraz z animą: powinniśmy stać się „ wolni od kompleksów”, jeśli można tak powiedzieć – psychicznie czystszy jak łaź. [...] Tym samym *ego* miałoby zapewnioną nietykalną pozycję, niewzruszoność nadczłowieka lub wyższość i spokój doskonałego mędrca. Obie te postaci są idealnymi obrazami – z jednej strony Napoleona, a z drugiej Lao-tsy.

Patrz: C.G. Jung, *Osobowość maniczna*, [w:] tegoż, *Archetypy i symbole...*, op. cit., s. 91.

²³ Ibidem, s. 97.

²⁴ Za: J. Prokopiuk, C.G. Jung, *czyli gnoza XX wieku*, [w:] C.G. Jung, *Archetypy i symbole...*, op. cit., s. 26.

²⁵ C.G. Jung, *Osobowość maniczna*, [w:] tegoż, *Archetypy i symbole...*, op. cit., s. 100.

²⁶ C.G. Jung, *Próba psychologicznej interpretacji dogmatu o Trójcy św.*, [w:] tegoż, *Archetypy i symbole...*, op. cit., s. 182.

spektywie jako proces samourzeczywistnienia²⁷, który prowadzi do poznania samego jądra naszej psychicznej obecności w świecie.

Powyższe wprowadzenie do psychoanalitycznej doktryny Junga²⁸ ze względu na ograniczenia formalne niniejszego tekstu posiada charakter ogólny. Jego celem jest podkreślenie walorów poznawczych teorii autora *Archetypów i symboli* przede wszystkim w odniesieniu do aktu interpretacji tekstu literackiego. Idea procesu indywiduacji będzie stanowić podstawowy kontekst, czy dokładniej: klucz interpretacyjny, z perspektywy którego przeprowadzona zostanie analiza struktury, zwłaszcza w planie postaciowania, powieści *Zbrodnia i kara* Fiodora Dostojewskiego.

Wybitny rosyjski badacz kultury i teoretyk literatury, Michaił Bachtin, w swojej monografii poświęconej problemom struktury utworów Fiodora Dostojewskiego²⁹ użył muzycznego terminu *polifonia* w celu określenia przynależności gatunkowej tekstów artystycznych autora *Braci Karamazow*. Według Bachtina dominantą kompozycyjną powieści polifonicznej Dostojewskiego jest dialog, lub precyzyjniej: polilog, który zachodzi między autonomicznymi w stosunku do autora bohaterami³⁰. Postaci Dostojewskiego nie są więc *porte parole* poglądów swojego twórcy, lecz reprezentują pewien niezwykle szeroki wachlarz głosów-idei, niejednokrotnie wzajemnie siebie wykluczających. Należy jednak dodać, że ich autonomia nie opiera się na izolacji czy zamknięciu na głos Drugiego, ale wręcz przeciwnie – na niespotykanej dotąd, według rosyjskiego badacza, dialogowej otwartości na „obce słowo”³¹. Świadomość bohaterów, powiada M. Bachtin, nie została poddana reifikacji, dzięki czemu nie staje się ona zwykłym obiektem świadomości autora. Bohaterowie Dostojewskiego właśnie dzięki swojej podmiotowości sprawiają, że utwory, na kartach których powoływani są do życia, stanowią świadectwo niezwyklej wrażliwości i *par excellence* antropocentryzmu twórczości autora *Biesów*.

Centralną osobowością utworu będącego przedmiotem naszej analizy jest niewątpliwie Rodion Raskolnikow. Osobowość ta stanowi trzon skomplikowanej struktury w zadziwiający sposób przypominającej topografię *psyche* Junga. Bohaterowie *Zbrodni i kary* mianowicie zdają się dzielić na grupy postaci-sobowtórów Raskolnikowa, co w efekcie tworzy wielopoziomowy system, którego części składowe zdają się odsyłać

²⁷ Ibidem.

²⁸ Por.: J. Prokopiuk, *C.G. Jung, czyli gnoza XX wieku*, [w:] C.G. Jung, *Archetypy i symbole...*, op. cit., s. 26.

²⁹ М.М. Бахтин, op. cit.

³⁰ Ibidem, s. 3.

³¹ Ibidem.

do grup archetypów Jungowskiego procesu indywiduacji. Amplifikacja Raskolnikowa przebiega jednak, w odróżnieniu od analogicznego procesu opisywanego przez Junga, w charakterystycznym dla tekstów Dostojewskiego chronotopie. Oznacza to, że proces psychicznego rozwoju głównej postaci-psychiki *Zbrodni i kary* znajduje się poza tradycyjnym rozumieniem czasu. W rezultacie poszczególne etapy indywiduacji nie następują kolejno po sobie, ale wszystkie wydarzają się jednocześnie za pomocą zautonomizowanych symboli archetypów w formie personifikacji-sobowtórów.

W tym kontekście nie sposób pominąć także pozornie nieoczywisty, choć możliwy podział wyżej wymienionych sobowtórów. Bohaterowie *Zbrodni i kary* zdają się układać w dwa triadyczne mikrosystemy dopełnione archetypem czarownika, który to właśnie doprowadził Raskolnikowa do zaskakująco obcego w stosunku do jego dotychczasowych zachowań okrutnego czynu. Triady *doppelgangerów* Raskolnikowa – Swidrygajłow-Portfiry-Łużyn oraz Dunia-Sonia-Pulcheria – stanowią oś, wokół której obracać się będzie rozwój psychiczny bohatera powieści. Rozwój ten ma wysoce regresywny charakter, przejawiając się jako niezwykle głębokie samopoznanie, który przekracza granicę tego, co świadome.

Pierwsza z wyżej wymienionych kombinacji, tj. Trójca składająca się z autonomicznych głosów Swidrygajłowa, Portfirego i Łużyna, bezpośrednio odnosi się do najciemniejszych aspektów osobowości Raskolnikowa. Warto zwrócić szczególną uwagę na fakt, że dominujące cechy tych bohaterów – zepsucie, przebiegłość i egotyzm – są kategorycznie odrzucone przez *ego* Rodiona jako amoralne. Ich życiowe losy, czyli w planie niniejszej interpretacji symboliczne oddziaływanie archetypu cienia należącego do sfery *numinosum*, są jednak nierozzerwalnie powiązane z jego egzystencją. Rodion sam niejednokrotnie zastanawia się nad pochodzeniem siły, która w niezrozumiały dla niego sposób przyciąga go, pomimo oporu świadomości, w stronę cienia:

[Rodion] Spieszył do Swidrygajłowa. Po co szedł do niego – sam nie wiedział. Człowiek ten zdawał się jednak mieć nad nim niejaką władzę. Od chwili, gdy to sobie uświadomił, nie mógł się uspokoić. A teraz po prostu nadszedł wreszcie czas, by się z nim zobaczyć³².

Potwierdza to także Portfiry słowami skierowanymi do Raskolnikowa: „Beze mnie się pan nie potrafi obejść”³³.

Siła projekcji rzucanych na osobowość Raskolnikowa jest tak wielka, że wzbudza w nim skrajną emocję, jaką bez wątpienia jest nienawiść, w stosunku do źródła tego tajemniczego dla niego oddziaływania³⁴:

³² F. Dostojewski, *Zbrodnia i kara*, przeł. Z. Podgórzec, Kraków 2012, s. 365.

³³ Ibidem, s. 384.

I taka fala nienawiści wezbrała się w jego udręczonym sercu, że w owej chwili nie cofnąłby się przed tym, by zabić któregoś z nich: Swidrygajłowa albo Porfirego. W każdym razie czuł, że jeśli nie teraz, to przyjdzie jeszcze taki moment, w którym będzie w stanie to zrobić³⁵.

Podobnie narrator powieści wcześniej opisuje stosunek Raskolnikowa do Łużyna: „Piotr Pietrowicz popatrzył z ukosa na Raskolnikowa. Spojrzenia ich skrzyżowały się. Raskolnikow, gdyby mógł, chyba by go spopielił żarem swoich oczu”³⁶. Egoizm Piotra Pietrowicza zostaje jednak stosunkowo szybko zasymilowany, tj. uświadomiony, przez psychikę głównego bohatera. Potwierdza to następująca wypowiedź Raskolnikowa:

– Mogę powiedzieć, dlaczego to zrobił, a w razie potrzeby, poświadczę również pod przysięgą! – stanowczym głosem oznajmił Raskolnikow, który wysunął się by być widziany.

Był opanowany i spokojny. Patrzący na niego natychmiast zrozumieli, że on rzeczywiście wie w czym rzecz i niebawem cała sprawa się wyjaśni³⁷.

Pozostałe ciemne aspekty *psyche* Raskolnikowa symbolizowane przez Swidrygajłowa i Porfirego oddziałują z większą mocą, co powoduje, że śmierć tego pierwszego i świadoma rezygnacja Rodiona z gry prowadzonej przez drugiego w scenie wyznania winy³⁸ jawią jako jedyne strukturalnie możliwe rozwiązania konfliktów w nowej triadzie Porfiry-Raskolnikow-Swidrygajłow.

W podobny sposób przebiega zmaganie się Rodiona z projekcjami rzucanymi przez drugą grupę sobowtórów – symboli związaną z archetypem animy. Trójca Dunia-Sonia-Pulcheria, czyli trzy najbardziej znaczące w ramach struktury tekstu *Zbrodni i kary* głosy płci żeńskiej odgrywają olbrzymią rolę w procesie indywiduacji Raskolnikowa. Zaskakującym może wydać się fakt odrzucenia opieki wsparcia, a nawet ofiary z własnego ciała (zarówno pośrednio w przypadku haniebnego profesji Sonii, jak i bezpośrednio w postaci umowy pomiędzy Dunią i Łużynem) skierowanej w stronę Rodiona od osób szczególnie mu bliskich. W kon-

³⁴ Patrz:.

Dokładniejsza analiza składających się na cień ciemnych czy też gorszych cech charakteru prowadzi do wniosku, że mają one naturę *emocjonalną*, a raczej pewną *autonomię* i stosownie do tego mogą wywoływać coś w rodzaju obsesji lub – by lepiej rzecz określić – *opętania*. Emocja mianowicie nie jest aktywną czynnością, lecz czymś, co nam się wydarza.

C.G. Jung, *Cień*, [w:] tegoż, *Archetypy i symbole...*, op. cit., s.76.

³⁵ F. Dostojewski, op. cit., s. 373.

³⁶ Ibidem, s. 331.

³⁷ Ibidem, s. 334.

³⁸ Por. „To ja zabiłem wtedy siekierą tę starą emerytkę i jej siostrę Lizawietę oraz je ograbiłem. Iłja Pietrowicz rozdziawił usta [...]”. Patrz: F. Dostojewski, op. cit., s. 441.

tekście archetypu animy jednakże, owe wsparcie stanowi swoiste otoczenie kokonem miłości przez matkę w stosunku do swojego dziecka. Kokon ten buduje niewidzialną granicę oddzielającą psychikę dziecka od rzeczywistości zewnętrznej³⁹. Należy zaznaczyć także, że archetyp animy nie jest prymitywnym odpowiednikiem matki jako kobiety-rodzicielki, lecz jawi się jako „spontaniczny wytwór nieświadomości” i „kompensujący pierwiastek kobiety” w psychice mężczyzny w postaci personifikacji⁴⁰. Raskolnikow nieświadomie odczuwa ryzyko związane z akceptacją takiej ubezwłasnowolniającej opieki, stanowczo odrzucając jej wszelkie przejawy:

Czy w istocie rzeczy pomyślałyście o mnie? Nie chcę, abyś się poświęcała dla mnie, Dunieczko! Tego nie chcę, mamó! Póki żyję, to się nie stanie! Nie dopuszczę do czegoś takiego! Nie przyjmę takiej ofiary!⁴¹.

Podobnie Rodion nie wyraża zgody na bezwarunkową pomoc Sonii przed przyznaniem się do winy:

[...] Rzeczywiście czuł, że z trudem zbiera myśli i jest nadzwyczajnie zdenerwowany. Przeraziło go to. Nagle dotarło do niego, że Sonia chce wyjść razem z nim.

- Co takiego? A ty dokąd? Nie waż się iść ze mną, masz zostać! Idę sam!⁴².

Projekcje związane z oddziaływaniem cienia i animy w sposób naturalny zwiększają potencjał energetyczny archetypu Starego Mędrca. W tekście *Zbrodni i kary* napotykamy trzy możliwe warianty genezy zbrodni Raskolnikowa. Są to odpowiednio związane z archetypami cienia i animy aspekty: rabunkowy i rodzinny oraz możliwość odnosząca się do psychotycznego wpływu postaci Napoleona na motywację Rodiona. Rozmyślenia bohatera na temat możliwości akceptacji relatywizmu moralnego w wyjątkowych sytuacjach wynikać mogą z projekcji wytwarzanych przez nieświadomość. Paradoksalnie sam Raskolnikow wyjawia cały fałsz swojej teorii, stawiając nieprawdziwe zarzuty wobec Porfirego:

Raskolnikow zadrzał.

- A pan coś za jeden? - zawołał. Prorok jakiś, czy kto? Za kogo się masz, że z wysokości swojego autorytetu jakieś arcyładne wieszczby mi tu wygłaszasz⁴³.

Jednakże ironiczna odpowiedź śledczego-sobowtóra stanowi esencję dynamicznego stanu, w jakim znajdowała się psychika Raskolnikowa:

³⁹ Por. C.G. Jung, *Szyzygia: anima i animus*, [w:] tegoż, *Archetypy i symbole...*, op. cit., s. 72.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ F. Dostojewski, op. cit., s. 40.

⁴² Ibidem, s. 435.

⁴³ Ibidem, s. 384.

[...] Za zwyczajnego człowieka i nikogo więcej. [...] Jeżeli chodzi o pana, to kwestia ma się inaczej: Bóg panu inne życie wytyczył⁴⁴.

W kontekście powyższej interpretacji *Epilog* nabiera zupełnie nowego znaczenia. Przed naszymi oczami znajduje się więc Rodion, którego doświadczenia psychiczne o charakterze numinalnym przywiodły go do poszerzonej świadomości, która to z kolei zbliżyła go znacznie do samego centrum *psyche*. Bohater w wyniku procesu indywiduacji zdołał uzyskać stan względnej harmonii związanej z ograniczeniem, lecz nie: zlikwidowaniem, napięcia pomiędzy świadomością i nieświadomością:

[Sonia] Zakomunikowała im [Duni i Razumichinowi] też między innymi, że chociaż, jak się zdaje, zagłębił się i pogrążył w sobie, od wszystkich jakby się odcinając, to jednak do swojego nowego życia odnosi prosto i naturalnie, że dokładnie zdaje sobie sprawę ze swojej sytuacji, [...] nie ludzi się żadnymi nadziejami (co tak było dla niego charakterystyczne) i niczemu prawie się nie dziwi, jeśli chodzi o miejsce, w jakim się znalazł, jakże różniące się od tych, w jakich przebywał (wyróżnienie - M.J.)⁴⁵.

Podsumowując powyższe rozważania, należy z całą stanowczością podkreślić, że doktryna Carla Gustava Junga dotycząca sposobu funkcjonowania ludzkiej psychiki jawi się jako wysoce sensotwórcze narzędzie interpretacji tekstów artystycznych Fiodora Dostojewskiego. Niniejsza publikacja stanowi jedynie pewnego rodzaju eksperyment mający na celu zbadanie międzytekstowych zbieżności pomiędzy pracami Junga i utworami Dostojewskiego na poziomie semantyki formy. Dotychczasowa analiza komparatystyczna twórczości obu klasyków pozwala wysunąć tezę o sensowności dalszej penetracji danego zagadnienia.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem, s. 447-448.

Nadzieja Kortus

(Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

**МЕЖДУ ПСИХОЛОГИЗМОМ И ПСИХОАНАЛИЗОМ.
ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КОНСТРУКЦИИ ГЕРОЕВ
В РОМАНЕ *КЫСЬ* ТАТЬЯНЫ ТОЛСТОЙ**

Размышляя о различных формах внедрения мифа в литературный текст, Ю. Лотман и Б. Успенский констатируют, что миф может выступать в самых разнообразных культурах, а соответствующие ему формы могут представлять собой реликтовое явление или быть результатом регенерации. Как объясняют литературоведы, мифы могут быть бессознательными или осознанными¹. Рассматривая специфику архаического мифа, Г.А. Токарева определила в качестве условной границы момент перехода мифа из категории мировоззренческой в категорию эстетическую. Итак, если видеть в мифе определенный вечный тип сознания, то миф трансформируется, но элементы мифологических текстов организуются по немифологическому принципу².

Поскольку трансформированное мифосознание представляет собой сознание рефлексивного типа, то вполне целесообразно говорить об „искусственном синкретизме“³, или „реконструкции сознания“⁴. Правда, характер познавательного процесса не меняется, остается нерелексивным, но бессознательное образотворчество искусственно провоцируется, становясь эстетической задачей. Поэтому, „стилилизация сознания“, выступая как механизм мифореставрации, оказывается эстетической условностью и приемом⁵.

Соответственно, реконструкция мифомышления это ничто иное как сознательное обращение к бессознательному, при этом само бессознательное, подчиненное архетипному мышлению, вызывается из глухой, темной области сознания, как непонятное открове-

¹ Ю. Лотман, *Семiosфера*, [в:] Ю. Лотман, Б. Успенский, *Миф – имя – культура*, Санкт-Петербург 2000, с. 536–537.

² Там же, с. 536.

³ А.С. Козлов, *Мифологическая критика*, [в:] *Краткий словарь литературоведческих терминов зарубежного литературоведения*, под ред. А.С. Козлова, Санкт-Петербург 1996, с. 238.

⁴ М.Е. Мелетинский, *Поэтика мифа*, Москва 1995, с. 235.

⁵ Г.А. Токарева, *Мифопоэтический аспект художественного произведения: проблемы интерпретации*, www.kamgu.ru/pubs/Токарева/Мифопоэтика.doc (26.05.2012).

ние⁶. Следовательно, мышление „смыслообразами“ остается феноменом непреходящим, что и позволяет современным литературоведам трактовать мифологизм литературы XX века одновременно как прием и как стоящее за этим приемом мироощущение⁷.

Под понятием „психологизм“ современные литературоведы понимают литературные свойства, выражающиеся особенно в приложении внимания к интеллектуально-духовной сфере человеческой жизни. Психоанализ, в свою очередь, это понятие более узкое по отношению к психологизму. Оно включает в себя психоаналитические методы, являясь способом исследования психологии героев литературного произведения⁸. Согласно замечанию Б. Бурсова, психоанализ, это основа артистической виртуозерии писателя, и если в произведении отсутствует психология, невозможным является представить себе более менее яркую картину о герое этого произведения, а также о его связи с окружающим миром⁹.

Неомифологическая литература включает в себя не только специфику хронотопа, но также феномен неразделенности субъекта и объекта. Особым вниманием мифологической критики пользуется идея „коллективного бессознательного“ К.Г. Юнга. Одной из ее ветвей стала мифологическая критика, или иначе – архетипная. У ее основы лежит почерпнутое у Юнга понятие „архетипа“, представляющее совокупность образов и сюжетов, являющихся извечным началом человеческой психики¹⁰.

Как мы уже отметили, центральное понятие глубинной психологии Юнга, это „коллективное бессознательное“. Являясь архаической частью психики, оно сформировалось на протяжении целой психофизической эволюции человека и проявляется, между прочим, сквозь мифы, искусство и обычаи¹¹. Юнг толкует „коллективное бессознательное“ как общие всему человечеству инстинкты, и специфически человеческие бессознательные реакции на постоянно возобновляющиеся на протяжении жизни рода феномены внешнего и внутреннего миров¹².

⁶ Н.А. Веселовский, *Историческая поэтика*, Москва 1989, с. 57.

⁷ М.Е. Мелетинский, указ. соч., с. 235.

⁸ J. Sałajczykowa, *Literatura rosyjska XX wieku*, Gdańsk 2001, с. 30.

⁹ Цит. за: J. Sałajczykowa, *Literatura rosyjska...*, с. 31.

¹⁰ *Słownik terminów literackich*, pod red. J. Sławińskiego, Wrocław 1976, с. 243. *Современное зарубежное литературоведение. Страны Западной Европы и США. Концепции. Школы. Термины*, под ред. И.П. Ильина, Е. А. Цургановой, Москва 1999, с. 225–235.

¹¹ L. Kolankiewicz, *Wstęp. Carl Gustaw Jung – wędrowiec Wschodu*, [в:] C.G. Jung, *Podróż na Wschód*, Warszawa 1989, с. 11.

¹² C.G. Jung, *Archetypy i symbole. Pisma wybrane*, wybrał, przeł. i wstępem poprzedził J. Prokopiuk, Warszawa 1976, с. 65–66.

Психолог отличает „коллективное бессознательное“ от „личного бессознательного“, куда скапливаются вытесненные из сознания представления, т.е. все то, что было подавлено или позабыто. Индивидуальное бессознательное, как мощная составляющая человеческой души, включает в себя вытесненные из сознания, но могущие стать осознанными, личностные содержания. Благодаря присоединению более глубоких слоев коллективного бессознательного, наступает расширение личности¹³. Однако, это очень сложный процесс и далеко не всегда совершающийся, так как сопутствует ему опасность самоотождествления человеческого эго с архетипом в ущерб самости¹⁴.

В процессе ассимиляции бессознательного (коллективного или индивидуального), ведущим к подавлению бессильного „я“, тень подвергается проекции на другого человека. Игнорирование или незнание тени может вызывать рассогласование личности, что, в конечном счете, приводит человека в аутистическое состояние, которому следует безрефлективное восприятие окружающего мира сквозь призму собственных желаний, невозможность ощущать реальную жизнь и узнавать правду¹⁵.

Переходя к аналитической части наших размышлений, необходимо заметить, что мы обнаружили лишь одну работу, рассматривающую вопрос психологизма в романе *Кысь* Татьяны Толстой. Притом высказывание Н. Ивановой кажется странным, поскольку утверждая, что поэтика романа *Кысь* исключает психологизм, исследовательница одновременно констатирует, что язык в романе вырастает из подсознательной памяти¹⁶.

По цепочке звуковых ассоциаций: кысь – брысь – Русь, критики установили, что *кысь* является приметой национальной самобытности, поэтому роман и разоблачает русский логоцентризм¹⁷. Такая точка зрения свойственна подавляющему большинству критиков¹⁸.

¹³ К.Г. Юнг, *Последствия ассимиляции бессознательного*, <http://jungland.ru/node/1493#ch2> (26.05.2012).

¹⁴ К.Г. Юнг, *Личное и коллективное бессознательное*, <http://jungland.ru/node/1493#ch1>, (26.05.2012).

¹⁵ C.G. Jung, *Archetypy i symbole...*, указ. соч., с. 67.

¹⁶ Н. Иванова, *И птицу Паулин изрубить на каклеты*, „Знамя“ 2001, № 3, http://novosti.online.ru/magazine/znamia/n3-01/rec_tolst.htm (26.05.2012).

¹⁷ Л.Г. Нефагина, *Русская проза конца XX века*, Москва 2003, с. 150.

¹⁸ Н. Елисеев, *Рецензия на „Кысь“ Татьяны Толстой*, „Новая русская книга“ 2000, № 6, <http://www.guelman.ru/slava/nrk/nrk6/11.html> (20.04.2012); С.Ю. Воробьева, *Пространственные координаты художественного мира в романе Т. Толстой „Кысь“* „Вестник ВолГУ“ 2007, сер. 8, вып. 6; В. Курицын, *Рецензия на роман „Кысь“ Т. Толстой*, „Время-МН“,

Поведение людей, побывавших в лапах *кыси*, воспринимается некоторыми критиками как иносказание той „подпорченности“, которой отмечены люди, одержимые высокой идеей, творческим вдохновением. Поэтому *кысь* – это воплощение национального, почвенного духа, соединившего в себе три важных компонента: тайну, гибельность и неодолимое притяжение¹⁹:

А как это? Как они себя мыслят, каково им, испорченным? Вот что им там внутри чувствуется? А?.. А должно быть, чувствуется им тоска страшная, лютая, небывалая! [...] А только все со слезами, с криком душевным, с воем непереносимым, не людским, беспрестанным: кы-ы-ы-ы-ысь! кы-ы-ы-ы-ысь!... (К, с. 134–135).

На наш взгляд, психофизическое состояние людей, возвратившихся от мнимой *кыси*, можно сравнить с образом человека душевно больного. При этом, окрашенная весьма большой долей иронии, характеристика „человека-лунатика“ приобретает совершенно пародийный характер:

Вернется такой назад, а он уж не тот, и глаза не те, и идет не разбирая дороги, как бывает, к примеру, когда люди ходят во сне под луной, вытянувши руки, и пальцами шевелят: сами спят, а сами ходят. Поймают его и ведут в избу, а иной раз для смеху поставят ему миску пустую, ложку в руку вторнут: ешь; он, будто и ест, из пустой-то миски, и зачерпывает, и в рот несет, и жует, а после словно хлебом посудину обтирает, а хлеба-то в руке и нет; ну, родня, ясно, со смеху давится. Такой сам ничего делать не может, даже оправиться не умеет: каждый раз ему заново показывай. Ну, если жене или там матери его жалко, она его с собой в поганый чулан водит; а ежели за ним приглядеть некому, то он, считай, не жилец: как пузырь лопнет, так он и помирает. Вот чего кысь-то делает (К, с. 10–11).

Вряд ли, вышеуказанное описание соответствует внешнему и внутреннему виду человека „одаренного творческим вдохновением“²⁰. Это „аутистическое“ состояние можно сравнить, как мы уже сказали, с поведением человека душевно больного, т.е. „потерявшего свою душу“. Соответственно, такие случаи заболеваний несчастных „голубчиков“ приводят в ужас бессознательного Бенедикта:

А почему она страшней смерти: потому что уж ежели ты помер, так все, – помер. Нету. А ежели эта тварь тебя спортит, – так с этим еще жить! (К, с. 134)

Следовательно, образ *кыси* переходит из первоначального мифа в полностью реальное коллективное бессознательное, в столкнове-

<http://www.guelman.ru/slava/kis/kur.htm> (20.04.2012); О. Кабанова, *Кысь, брысь, Русь*, „Известия“ 2000, <http://www.guelman.ru/slava/kis/kabanova.htm> (24.10.2011).

¹⁹ С.Ю. Воробьева, указ. соч., с. 49.

²⁰ Там же.

нии с которым человек не в состоянии удержать свою психофизическую устойчивость, так как незрелое, детское эго „голубчиков“ отчасти „растворяется“ в коллективном бессознательном. Поскольку нет четкой границы между тем, что содержит коллективная тень и собственное „я“ человека, то совершается „затопление в бессознательном“²¹, т.е. самоотождествление человеческого эго с архетипом в ущерб самости. Итак, миф *кыси* оказывается коллективной тенью, поглощающей тех, которые не смогли осознать самих себя.

Концепция мифа *кыси* многомерна и кристаллизуется в исконных вопросах, касающихся темной стороны человеческого эго. *Кысь*, будучи частью той силы, которая заставляет Бенедикта убить другого человека, не может оказаться лишь страхом перед высвободившимся народным подсознательным²². *Кысь*, это, прежде всего, страх перед освобождением личного подсознательного.

Нетрудно заметить, что страх главного героя перед неизвестным, совершенно непонятным состоянием, как первобытная сила, дремущая в каждом человеке, лишает „голубчика“ возможности осмыслить слова Никиты Иваныча из „Прежних“. Еле видное пробуждение сознания и чувства „я“, ассоциируется Бенедикту лишь с таинственной деятельностью неопознанной *кыси*. Такое мифическое восприятие действительности не позволяет ему преодолеть страх и осознать себя как личность:

И тревога холодком, маленькой лапкой тронет сердце, и вздрогнешь, передернешься, глянешь вокруг зорко, словно ты сам себе чужой: что это? Кто я? Кто я?!.. [...] Нет, нет, нельзя, ну ее, не думать о ней, гнать, не думать, вот засмеяться надо или сплясать, - вприсядку пуститься, как на Майский Выходной, песню дробную, громкую запеть! (К, с. 73-74).

Кысь, как авторский миф Толстой, является той темной, универсальной стороной человеческой индивидуальности, которая вечно хочет зла:

Вроде бы все как всегда: беседуют, мысли сообщают, сомнения в природе выражают. А Бенедикту вдруг так-то тошнехонько станет!

- Это тебе кысь в спину смотрит.

Нет. Вряд ли. Непохоже. Это внутрих чего-то уклоняется, а может, как Никита Иваныч говорит, это ФЕЛОСОФИЯ (К, с. 69).

Вопреки тому, чему пытается обучить Бенедикта Никита Иваныч, „голубчик“ не в состоянии преодолеть страх перед внутренним „чужим“. Он сначала обнаруживает, что *кысь* является частью

²¹ J. Jacobi, *Psychologia C.G. Junga*, Warszawa 1968, с. 80.

²² См.: Н. Елисеев, указ. соч.: „*Кысь*“ – это общее, повторяюсь, страх перед высвободившимся народным, национальным подсознательным“.

его самого, а затем он проводит первый внутренний диалог с самим собой, который заканчивается поражением героя, не смогшего ассимилировать свою тень. В этом отношении *кысь* отражает не только коллективное, но также индивидуальное бессознательное. Она мешает „голубчику” спокойно жить, заставляет взглянуть себе в глаза, постоянно беспокоит Бенедикта.

Согласно Юнговской теории, не ассимилированная личная тень становится проекцией и тогда она распространяется на других:

Чего вы вообще?... Вы вообще... вы... вы... вы – кысь, вот вы кто!!! – крикнул Бенедикт, сам пугаясь: вылетит слово и не поймает; испугался, но крикнул. – Кысь! Кысь! [...] Я не хотел, нет, нет, нет, не хотел, меня окормили, я хотел только пищу духовную, – окормили, поймали, запутали, смотрели в спину! Это все она – нет ей покою... (К, с. 397–401).

В итоге, Бенедикт отказывается от ответственности за себя и других, живущих рядом с ним²³. Будучи подавленным проекциями личностной тени, Бенедикту удобнее слушать приказы Мутанта, который сильнее его, чем думать собственным умом.

Обсуждая вопросы психоанализа в связи с текстом романа *Кысь*, следует помнить об общей пародийной тенденции данного произведения. И если пародия преобладает в поэтике *Кыси*, проявляясь во всех ее структурных компонентах (жанр, хронотоп, интертекстуальность, стилистика, повествование и т.д.), то очевидным кажется, что пародия относится также к конструкции героев и их мировоззрению. Итак, оказывается, что в образе коллективного бессознательного в *Кыси* можно обнаружить и типичные юнговские архетипы – аниму и анимуса²⁴, Великую Мать, Старого Мудреца и Сатьву, представленные Толстой в кривом зеркале пародии.

Образы, выступающие в роли посредников между сознательной и бессознательной природой человека, Юнг называет „анима” и „анимус”, поскольку бессознательные идеи души нередко связаны с образом другого пола²⁵. Под термином „анима” подразумевается архетипическое явление, осознаваемое через реальных женщин. Юнг пишет, что в мужском сознании существует коллективный

²³ См.: К.Г. Юнг, *Последствия ассимиляции бессознательного*, указ. соч.:

Уровень их самоощущения снижается, и они с резиньцией созерцают все то необычайное, что производится бессознательным. [...] в конце концов отказываются от какой бы то ни было ответственности за себя, будучи подавлены знанием бессилия „я” перед судьбой, проявляющей свою силу через бессознательное.

²⁴ Понятия „анимы” и „анимуса” пишем с малой буквы, ссылаясь на работу К.Г. Юнга: C.G. Jung, *Archetypen i symbole...*, указ. соч.

²⁵ Там же, с. 69.

образ женщины, с помощью которого он постигает женскую природу²⁶. Поскольку образ женщины является архетипом коллективного бессознательного, то он сохраняет неизменную характеристику вневременности. „Анима“ обычно сводится к образу молодой, мудрой женщины, которая может быть наделена великой властью. Она также имеет два аспекта – светлый и темный, причем ее светлая сторона чаще всего отличается чистотой и благонаравием²⁷.

Образ анимы проявляется в портрете Оленьки. Как любая возлюбленная, так и Оленька становится воплощением этого вечно присутствующего в уме возлюбленного и не имеющего возраста образа женщины²⁸. Однако правда оказывается весьма печальной, поскольку авторская ирония превращает Оленьку в „чистую гарпию“, глупую, толстую мутантку со звериными когтями у ног.

Воплощением „анимуса“, который проецируется на множество других мужских фигур, становится отец Оленьки. Важно, что анимус может быть олицетворенным в любой мужской фигуре, либо самой примитивной личности, либо духовно развитой²⁹. Как пишет Юнг, анимус подобен мужчине, который изрекает „разумные“ суждения. Иногда такие мнения имеют форму так называемого здравого смысла, иногда они похожи на пародию обучения: „люди всегда так делают“ или „все говорят, что это так“³⁰.

Несомненно, пародией анимуса можно считать образ отца Оленьки. Этот Главный Санитар, представляет собой патриархальную абсолютную власть. Именно его высказывания становятся законом. Все ему подчиняются. Следовательно, в образе тестя Бенедикта наблюдается снижение архетипа анимуса, который только кажется умным, а на самом деле он просто хитрый. Он не вводит в жизнь „голубчиков“ закон и порядок, а рабство, подчиняя всех себе и своему своеволию.

Дальнейшее углубление в сферу бессознательного в романе *Кысь* выявляет еще два архетипа – Старого Мудреца и Великой Матери. Образ мудрого старца, чаще всего появляющийся в мифах и сказках, может представать в разных формах: как старый мудрый человек, колдун или помощник, целитель или советчик – но всегда он связан с некой чудесной властью, превосходящей человеческие способности. Эту власть другие люди чувствуют интуитивно и не

²⁶ К.Г. Юнг, *Отношения между эго и бессознательным*, Лондон 1966, с. 301.

²⁷ C.G. Jung, *Archetypes of the Collective Unconscious*, London 1959, с. 64.

²⁸ К.Г. Юнг, *Эон*, т. 9, Москва 1997, с. 24.

²⁹ К.Г. Юнг, *Отношения между эго...*, указ. соч., с. 302.

³⁰ Там же.

могут ей противостоять. То, что он говорит, захватывает их, даже если кажется непонятным³¹.

Пародией на Старого Мудреца является портрет Набольшего Мурзы – Федора Кузьмича Каблукова. Этот тиран, обладающий абсолютной властью над „голубчиками“ оказывается карликом, который обманывает их, заставляя верить, что именно он изобрел огонь, написал все оставшиеся после Взрыва произведения классиков и художников:

Принес-то огонь людям Федор Кузьмич, слава ему, а только как дело было, где он тот огонь взял, нам неведомо. [...] Кто говорит: с неба свел, кто рассказывает, будто топнул ножкой-то Федор Кузьмич, слава ему, и на том месте земля и загорись ясным пламенем. А все может быть (К, с. 34).

Тем не менее, в *Кыси* выступает и другой вариант отражения в герое архетипа Старого Мудреца, который усугубляет пародийность Федора Кузьмича, но сам является прямым воплощением идеала мудреца. Речь идет о Никите Иваныче, раскрывавшем перед Бенедиктом тайну человеческой жизни, и хотя „голубчик“ абсолютно ничего не понимает, то с восхищением слушает его и удивляется его словам.

Кроме того, у Никиты Иваныча странное „Последствие“ – он извергает огнем, вызывая страх и уважение у всех. Это качество делает Никиту Иваныча подобным, с одной стороны, мифическому дракону, а с другой, сказочному кузнецу. Первый образ связан обычно с символикой власти и силы, а второму свойственна мудрость. Проблема в том, что хотя Никита Иваныч является самым положительным героем в *Кыси*, то он в финале выполняет функцию не мастера и спасителя по отношению к „голубчикам“, а палача, совершающего над ними возмездье. Следовательно, можно сделать вывод, что Толстая в фигуре Никиты Иваныча показала результат прямого столкновения индивидуального бессознательного (неосознанной тени Бенедикта) с архетипом Старого Мудреца. Следовательно, Старый Мудрец обращает индивидуальное бессознательное „голубчика“ в пустоту, очищая землю от мутантов. Парадоксально, именно в этом заключается положительный смысл финала. Однако, если смерть и пустота приобретают в финале произведения положительный смысл, то это несомненно, пародийное качество представленного.

Архетипу Великой Матери, в свою очередь, свойственно обладание бесконечной способностью к любви, понимание и защита,

³¹ К.Г. Юнг, *О перерождении*, Лондон 1966, с. 284.

посвящение себя служению другим. Однако и этот архетип может принять разрушительные качества, если женщина становится тиранкой, подчинившей себе всех, которые под ее влиянием становятся беспомощными и зависящими от нее. Соответственно, превращенный образ Великой Матери приводит к деморализации и разрушению личности других людей³².

В романе Толстой архетип Великой Матери имеет свое пародийное отражение в теще Бенедикта. Она представлена как женщина-мутантка огромных размеров, пытающаяся подчинить себе членов семьи при помощи еды, которую им постоянно внушает. Ее поведение сильно влияет на психику и конечные выборы Бенедикта, разрушая его личность:

Бенедикт не стал дожидаться конца, конца не предвиделось; приплюснутые рыльца Пузыря и Конкордии уже свесились из окошек, в ручонках пачки журналов; теща маячила сзади, удерживая их за кушаки. Он понял. Понял. Это выбор. Ну-с, кого спасем из горящего дома? Он выбрал, сразу (К, с. 403).

Рассматривая проявление юнговских архетипов в конструкции героев романа *Кысь* Т. Толстой, нельзя не упомянуть и об архетипе Самости. Юнг определяет понятие Себя как первичную и невыразимую идею единства и целостности. Понятие самобытности у Юнга связано, с одной стороны, со знанием своей уникальной природы, а с другой, с взаимоотношениями с неорганической материей и космосом³³.

Такое представление о Самости очень близко тому, что говорит Никита Иваныч Бенедикту насчет человеческой природы:

Иммануил Кант изумлялся двум вещам: моральному закону в груди и звездному небу над головой. Как сие надо понимать? – а так, что человек есть перекресток двух бездн, равно бездонных и равно непостижимых: мир внешний и мир внутренний. [...] так и нравственные законы, при всем нашем несовершенстве, предопределены, прочерчены алмазным резцом на скрижалях совести! огненными буквами – в книге бытия! И пусть эта книга скрыта от наших близоруких глаз, пусть таится она в долине туманов, за семью воротами, пусть перепутаны ее страницы, дик и невнятен алфавит, но все же есть она, юноша! светит и ночью! Жизнь наша, юноша, есть поиск этой книги (К, с. 214).

Бенедикт, вслушиваясь в слова Никиты Иваныча, совершенно не понимает их значения, что в результате приводит к буквальному пониманию вечной „книги жизни“. Поскольку в мифологическом представлении новый образ себя может появиться как „сокровище,

³² Там же.

³³ К.Г. Юнг, *Эон*, указ. соч., с. 183.

которого трудно достичь"³⁴, инфантилизм мышления главного героя приводит его к бессознательному пониманию Самости. В итоге, архетип Самости превращается в пародию: „голубчик“ ищет жизненную мудрость в виде реальной книги, в которой заключен ответ на главный вопрос – „как жить“.

Рассматривая отдельные составные авторского мифа Татьяны Толстой, нельзя согласиться с теми критиками, которые конечным итогом романа считают тезис – „вы все не умеете читать“³⁵. Автор не критикует современного человека за метафорическое „незнание азбуки“, только подчеркивает отсутствие крепких духовных основ жизни, т.е. „моральной книги“. Основным вопросом, „как жить“, является исконным вопросом, касающимся познания и смысла жизни. Для Бенедикта, ограниченного своей мутантской природой, уже сам вопрос становится чужим и непонятным. Происхождения зла он ищет во внешнем, мифологизированном пространстве, не допуская возможности существования своей тени (*киси*).

Согласно архетипной критике, инстинкт самосохранения обнаруживает себя в формировании персоны и тени. Стремление к партнеру заявляет о себе в образах анимы и анимуса, а прошлая детская зависимость от родителей вызывает в памяти архетипы Старого Мудреца и Великой Матери³⁶. В романе *Кысь*, все эти архетипы отражены в кривом зеркале. Процесс индивидуации, начинающийся с ассимиляции собственной тени, развивающийся через столкновение с фигурой анимы и анимуса, и достигавший архетипов Великой Матери и Старого Мудреца, должен привести человека к приобретению полноценной Самости. Вместо того, в жизни Бенедикта все происходит наоборот – его жена оказывается пародией настоящей анимы, теща – злобной Великой Матери, под влияние которой попадает главный герой, тесть – анимуса, Набольший Мурза – Старого Мудреца.

В итоге, когда приходит время столкновения с внутренним образом *киси*, Бенедикт не в состоянии понять ее коллективного значения, поскольку он не смог ассимилировать своей личной тени. Итак, наиболее человеческая потребность найти себя и определить пространство вокруг себя, остается неосуществимой Бенедиктом. В свете вышесказанного, чрезвычайно важными кажутся итоговые слова Никиты Иваныча, направленные в ответ Бенедикту, который

³⁴ К.Г. Юнг, *Психология архетипа ребенка*, Лондон 1959, с. 267.

³⁵ А. Немзер, *Азбука как азбука. Татьяна Толстая надеется обучить грамоте всех буратиш*, 2000, <http://www.ruthenia.ru/nemzer/kys.html> (10.11.2011).

³⁶ C.G. Jung, *Archetypy i symbole...*, указ. соч., с. 82.

спрашивает, где искать „книгу жизни, в которой все сказано“: „Азбуку учи! Азбуку! Сто раз повторял! Без азбуки не прочтешь!“ (К, с. 409), после чего наступает второй взрыв.

Уничтожая прошлое, пытаясь сжечь Никиту Иваныча на костре, Бенедикт вместе с „голубчиками“ заодно уничтожает также нынешнее и будущее, поскольку они неразрывно связаны друг с другом – как в материальном, психическом, так и культурно-духовном плане.

Siergiej Mieński, Jakub A. Olas
(Uniwersytet Szczeciński, Szczecin – Polska)

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ПРОДУКТИВНОСТЬ ПОСЛОВИЦ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ И ПОЛЬСКОМ ЯЗЫКАХ И ЕЕ ОТРАЖЕНИЕ НА УРОВНЕ ПАРЕМИЙНЫХ ТРАНСФОРМ

Снижение количества современно употребляемых пословиц в славянских языках заставило ученых, занимающихся паремиологией, искать причины этого явления и определить его масштаб. Д. Буттлер считала, что причинами исчезновения пословиц в двадцативековой польской речи являются социолингвистические изменения основ, на которых традиционно возникали паремии на рубеже XIX и XX веков, потери актуальности содержания в связи с изменениями общественных нравов, убеждений, верований и этических норм общества, пользующегося до сих пор паремиями. Буттлер выделила еще внутриязыковые причины – наличие диалектизмов, архаических выражений, неясных для современного носителя польского языка¹. Все-таки не находим ответа касающегося причин элиминации большой группы пословиц XIX века, к которым нельзя применить ни одного из вышеупомянутых критериев².

Ученые, связанные с разными паремиологическими школами, уже более восьмидесяти лет делают попытки определить уровень знакомства пословиц среди носителей данного языка. Одним из первых, которые использовали демографический метод исследования пословиц, был американский социолог В. Абиг. Сформулировал он в 1931 году список 13 наиболее употребительных англоязычных пословиц на основе ответов 68 студентов, у которых попросил выписать все известные им пословицы на протяжении 30 минут. Исследование это повторил 8 лет позже в группе, которая составляла 133 опрошенных, другой американский ученый, Р. Бейн, который не сформулировал списка чаще всего употребляемых студентами паремий³. Следующие паремиологические исследования тако-

¹ D. Buttler, *Dlaczego zanikają przysłowia w dwudziestowiecznej polszczyźnie?*, „Poradnik Językowy” 1989, z. 5, s. 332–333.

² Там же, s. 334.

³ W. Mieder, *Paremiological minimum and cultural literacy*, „De Proverbio” 1995, vol. 1, no. 1, <http://www.deproverbio.com/display.php?a=4&f=DPjournal&r=DP,1,1,95/MINIMUM.html> (15.10.2012).

го типа провели в 60-х годах XX века немецкие, шведские, а также финские исследователи⁴.

Пионером исследований над паремиологическим минимумом на славянской почве был Г.Л. Пермяков, по мнению которого для того, чтобы овладеть каким-либо языком, недостаточно выучить его грамматику и усвоить какой-то запас слов и так называемых идиом или фразеологизмов. Для этого необходимо также запомнить и определенный набор пословиц, поговорок, загадок, примет, поверий и других народных изречений (или паремий), хорошо известных носителям данного языка и потому весьма часто ими употребляемых⁵. Пермяков, определяя паремиологический минимум, стремился к созданию корпуса пословиц, находящихся в активном или пассивном паремиолексиконе носителей языка, а также изменений, которые происходят в нем вместе с течением времени, предполагая, что исследования эти будут проведены циклически и систематично⁶.

Что такое на самом деле паремиологический минимум? Л.А. Петрова выделила два его типа: языковой паремиологический минимум и речевой паремиологический минимум. Языковой паремиологический минимум определяем, как оптимальный состав ПЕ, которые входят в систему языка, существуют как потенциальная составляющая общерусского языкового типа и могут быть использованы носителями языка⁷. Под речевым паремиологическим минимумом понимается употребительная, активная и живая часть языкового паремиологического минимума, которая входит в речевую организацию, то есть индивидуальный лексикон носителей языка⁸.

Идея паремиологического минимума была оспорена Е.Е. Ивановым, который в своем выступлении на XI Международном конгрессе МАПРЯЛ предложил заменить поиски паремиологического минимума выявлением и скрупулезным описанием основного паремиологического фонда, который можно выявить на основе точных подсчетов фиксаций той или иной паремии в соответствующих источниках⁹. Все-таки к исследованиям, которых результаты представ-

⁴ G. Szpila, *Minimum paremiologiczne języka polskiego – badanie pilotażowe*, „Język Polski” 2002, nr 1, s. 36.

⁵ Г.Л. Пермяков, *Основы структурной паремиологии*, Москва 1988, с. 148.

⁶ G. Szpila, *Minimum paremiologiczne...*, указ. соч.

⁷ Л.А. Петрова, *Паремиологический минимум в лексиконе языковой личности современных учащихся*. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук, Великий Новгород 2007, с. 13.

⁸ Там же.

⁹ Цит. за: В.М. Мокиенко, *Славянская паремиология сегодня (аспекты исследования)*, [в:] *Słowo. Tekst. Czas XI*, Szczecin-Greifswald 2012, с. 92.

лены в настоящей работе, использован был польский паремиологический минимум составлен Гжегожем Шпилей¹⁰.

Хотя целью исследований связанных с определением паремиологического минимума является указание уровня знакомства и функционирования пословиц среди носителей языка, т.е. имеется ввиду также определение масштаба снижения количества случаев их употребления в живой речи, невозможно не заметить новой тенденции – многие пословицы получают новую жизнь в виде паремийных трансформ, иногда называемых антипословицами.

В настоящей работе будет использоваться термин „паремийная трансформа”. Считаю этот термин более корректным, чем термин „антипословица”, введен в славянскую паремиографию Харрим Вальтером и Валерием Мокиенко. Борис Норман считает, что антипословицы могут быть „анти-” лишь потому, что они вторичны¹¹.

Предметом исследований является 15 наиболее употребительных польских пословиц, которые вошли в паремиологический минимум Гжегожа Шпили и их русские эквиваленты, извлеченные из *Польско-русского и русско-польского словаря пословиц и поговорок* Р. Стыпулы¹²:

Польские пословицы	Русские эквиваленты
Jak sobie pościelisz, tak się wyśpisz.	Как постелешь, так и выспишься <поспишь>.
Lepszy wróbel w garści, niż gołąb na dachu.	Лучше синица в руке, чем журавль в небе.
Kto pod kim dołki kopie, sam w nie wpada.	Кто другому яму роет, тот сам в неё попадает.
Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje.	Кто рано встаёт, тому Бог подаёт <того удача ждёт>.
Gdzie kucharek sześć, tam nie ma co jeść.	Где поварих шесть, там нечего есть./Десять поваров только суп пересаливают.
Baba z wozu, koniom lżej.	Баба с возу – кобыле легче.
Jak Kuba Bogu, tak Bóg Kubie.	Долг платежом красен./Каков привет, таков ответ.
W marcu jak w garnku.	В марте погода изменчива.
Bez pracy nie ma kołaczy.	Без труда – нет плода <нет добра>.
Kwiecień – plecień, bo przeplata trochę zimy, trochę lata.	В апреле зима сзади и спереди./В апреле и лето бывает.
Nosił wilk razy kilka, poniosą i wilka.	Ловит волк, ловят и волка./Таскал волк – потащили и волка.

¹⁰ G. Szpila, *Krótko o przysłowiu*, Kraków 2003, s. 104–105.

¹¹ Б. Норман, *Почему антипословицы – „анти”?*, [в:] *Słowo. Tekst. Czas* X, Szczecin-Greifswald 2010, s. 315.

¹² R. Stypuła, *Słownik przysłów i powiedzeń rosyjsko-polski, polsko-rosyjski*, Warszawa 2003.

Żeby kózka nie skakała, to by nóżki nie złamała.	Не прыгала б коза, ножка была б цела. / Прыгал, прыгал и допрыгался.
Prawdziwych przyjaciół poznajemy w biedzie.	Без беды друга не узнаешь./Друзья познаются <узнаются> в беде <нужде, несчастье>.
Czego się Jaś nie nauczy, Jan nie będzie umiał.	Чему Ваня не научился, того Иван не выучит.
Kiedy luty, obuj buty.	Февраль - месяц лютый, спрашивает, как обутый.

Основным источником фактографического материала является польско- и русскоязычное Интернет-пространство. Эксцерпция была проведена путем сплошной выборки с помощью поисковой системы Google. Целью исследования является определение причин продуктивности или непродуктивности пословиц, которая проявляется в форме паремийных трансформ, а также определение мотивации этих языковых процессов.

Статистический обзор анализируемого нами фактографического материала подтверждает наши предположения – некоторые из пословиц генерируют довольно большое количество трансформ в то время, когда другие характеризуются очень малой продуктивностью или она вообще отсутствует. Это явление можно очень легко объяснить по отношению к некоторым русскоязычным эквивалентам. Они не употребляются в своей исходной форме среди носителей языка, что подтверждает паремиологический минимум Г.Л. Пермякова. Пермяков не включил в свой минимум таких пословиц, как: *В марте погода изменчива, Февраль – месяц лютый, спрашивает, как обутый, В апреле зима сзади и спереди/В апреле и лето бывает, Где поварих шесть, там нечего есть/Десять поваров только суп пересаливают, Не прыгала б коза, ножка была б цела/Прыгал, прыгал и допрыгался, Чему Ваня не научился, того Иван не выучит, Ловит волк, ловят и волка/Таскал волк – потащили и волка.* Однако во время поисков материала мы заметили, что 3 последних примера довольно часто появляются в своей исходной форме в системе Google, что заставляет нас предложить актуализацию русского паремиологического минимума.

В группе польских пословиц мы замечаем, что пословицы связаны с погодой в конкретных месяцах года также генерируют довольно небольшое количество трансформ. Пословицы *Kwiecień - plecień, bo przeplata trochę zimy, trochę lata, W marcu jak w garncu* и *Kiedy luty, obuj buty* напоминают своей структурой и семантикой календарные пословицы и так же, как они, не имеют способности к генерированию трансформ. Они относятся к определенным устойчивым условиям,

совсем независимым от человеческой воли. Не относятся к аксиологическим ценностям и поэтому могут употребляться лишь в одной ситуации. Сомнения вызывать может пример *Kiedy luty, obuj buty*. Эту пословицу можно отнести к ситуативному прототипу 'подготовке к какой-либо ситуации', но собранный нами материал доказывает, что пользователи Интернета не употребляют этой пословицы в таком смысле.

Три пословицы, как в русско-, так и в польскоязычном материале, которые генерируют больше всего трансформ, являются: *Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje*/Кто рано встает, тому Бог подает <того удача ждет>, *Lepszy wróbel w garści, niż gołąb na dachu*/Лучше синица в руке, чем журавль в небе и *Baba z wozu, koniom lżej*/Баба с возу – кобыле легче. Примеры этих пословиц показывают, что четкая бинарная структура пословицы обычно способствует рождению трансформ.

В трансформх пословицы *Кто рано встает, тому Бог подает* <того удача ждет> легко заметить процесс буквализации эксплицитного значения первого члена *Кто рано встает*, который сам по себе не является генератором трансформ. Это второй член подвергается изменениям – чаще всего он имеет значение причины или наследствия буквально понимаемого действия из первого члена пословицы:

- Kto rano wstaje ten... idzie po bułki.
- Kto rano wstaje ten jest nie wyspany.
- Kto rano wstaje, temu cały dzień chce się spać.
- Kto rano wstaje, innym spać nie daje.
- Kto rano wstaje, tego nikt wczoraj nie zaprosił na imprezę.
- Kto rano wstaje ten podziwia wschód słońca.
- Kto rano wstaje – tego musi coś gryźć.
- Кто рано встает ...тот далеко от работы живёт.
- Кто рано встает, тот с собакой гуляет.
- Кто рано встает, всех будит.
- Кто рано встает, завтрак готовит.
- Кто рано встает, тот зевает весь день.
- Кто рано встает, тот в школу пешком идёт.
- Кто рано встает, тот детей в садик ведёт.

Конкретизацию метафорического образа мы можем заметить также в трансформх таких пословиц, как *Как постелешь, так и выспишься* и *Долг платежом красен*, в которых наблюдается отсутствие выхода за рамки основного пословичного значения:

- Czym pościelisz, tak się wyśpisz.
- Jak się nakryjesz tak się wyśpisz.
- Jak sobie łóżko wybierzesz tak się wyśpisz...
- Jaki materac sobie kupisz, tak się wyśpisz.
- Как покуришь – так и поспишь.
- Что постелешь, так и поспишь.
- Как поешь, так и поспишь.
- Как выпьешь – так и поспишь.

- Долг – платежом страшен.
- Долг платежом труден.
- Долг досрочным платежом пре-
красен.
- Долг платежом мрачен.

Похожая конкретизация проявляется в трансформах пословиц *Друзья познаются <узнаются> в беде*, *Без труда нет добра* и *Прыгал, прыгал и допрыгался*, но она происходит путем субституции одного исходного компонента или фразы:

• Верит всем вот и допрыгался. • Химичил я химичил и допрыгался. • Зажрался и допрыгался. • Ошивался тут по ночам, вот и до-
прыгался.	• Без труда, не выловишь и визу в США. • Без труда не купишь хомяка. • Без труда не выловишь и Mango
из пруда.
• Bez pracy nie ma zakupów. • Bez pracy nie ma wakacji. • Bez pracy nie ma winiacyz. • Bez pracy nie ma resocjalizacji. • Bez pracy nie ma [...] kasy.	• Друзья узнаются в еде. • Друзья познаются в напасти да
в ненастье. • Друзья узнаются в бухле. • Друзья познаются в „экстремальных”
условиях.
• Prawdziwych przyjaciół poznaje się
na klasówce z matmy. • Prawdziwych przyjaciół poznaje się
w supermarkecie. • Prawdziwych przyjaciół poznaje się z
w schronisku. • ...Prawdziwych przyjaciół poznaje się
na imprezie...	

Кроме того, в пословице *Кто рано встаёт...* компонент *Бог* (в меньшей степени в польскоязычном материале) является генератором трансформ – он очень легко подвергается субституции. Субституты компонента *Бог* в соединении со словом *даёт* чаще всего создают сексуальный, эротический подтекст трансформ:

• Kto rano wstaje, temu żona daje.	• Кто рано встаёт, тому не только Бог даёт. • Кто рано встаёт, тому ночью никто не даёт. • Кто рано встаёт, тому дева даёт.

Слово-генератор является источником трансформ почти во всех пословицах, у которых в общем есть трансформы.

Пословица *Лучше синица в руке, чем журавль в небе* и ее польский эквивалент имеют богатый коннотативный потенциал благодаря соматическому компоненту *рука*, который имеет атрибутивное значение. Универсальность этой пословицы заключается в ее значении 'преимущества чего-то посредственного, но уже доступного, имеющегося, перед чем-либо достойным, прекрасным, но трудно достижимым'. Ее признаком является полиноминантность – способность к употреблению ее во многих жизненных ситуациях. Кроме того, компоненты *синица* и *журавль* легко подвергаются субституции, а в созданных этим путем трансформах конкретизируется метафорический образ:

- Lepszy cellulit w garści niż silikon w telewizorze.
- Lepszy pieniądz w garści, niż fundusz Pioneer na dachu.
- Лучше синица в руке, чем принц на белом мерседесе.
- Лучше синица в руках, чем утка под койкой.
- Лучше курица в супе, чем журавль в небе.

Baba z wozu, koniom lżej и *Баба с возу – кобыле легче* – это, пожалуй, наиболее распространенные в своей исходной форме пословицы среди польских и русских носителей языка. Большое количество трансформ в этом случае является, прежде всего, результатом высокой частотности употребления. Ее популярность можно объяснять андроцентризмом польской и русской культуры и предметным отношением мужчин к женщинам. Эти явления отражаются также и на уровне трансформ этой пословицы:

- Baba z wozu chłopu lżej.
- Baba z wozu to na ręcznym trzeba jechać.
- Баба с возу – расход бензина меньше.
- Баба с возу – гуляй смело.
- Баба с возу кобыла на её место.
- Баба с возу, мужик – сразу!
- Баба с возу, другая лезет.

Эти явления четко отражены также в трансформах пословицы *Gdzie kucharek sześć...*:

- Gdzie kucharek sześć tam dwanaście cycków jest.
- Gdzie kucharek sześć, tam pyszna zabawa.
- Gdzie kucharek sześć tam jest co poklepać.
- Gdzie kucharek sześć, tam pośladek dwanaście.
- Gdzie kucharek sześć tam jest w czym wybierać.
- Gdzie kucharek sześć jest co poderwać.

Генератором трансформ по принципу субституции в пословице *Баба с воза...* является здесь компонент *баба*:

- Turyści z wozu, koniom lżej.
- Tuska z wozu, koniom lżej.
- Jola z wozu – różowym koniom lżej.
- Klient z wozu, koniom lżej.
- Starosta z wozu, koniom lżej.
- Grubas z wozu, koniom lżej.
- Манфред с возу – кобыле легче.
- Собчак с возу – кобыле легче.
- Яшин с возу – кобыле легче.
- Длинный с возу – кобыле легче.

Во многих случаях легко заметить, что трансформы создаются только по принципу игры слов лишь с целью расслабления. Четким примером является здесь пословица *Jak Kuba Bogu, tak Bóg Kubie*, которой трансформы созданы по принципу омонимии *Куба* – мужское имя и *Куба* – остров:

- Jak Kuba Bogu, tak Bóg Kubańczykom.
- Jak Kuba Bogu tak Bóg Fidelowi.
- Jak Kuba Bogu, tak Stany Zjednoczone Kubie.
- Jak Kuba Bogu tak Bóg Ameryce!
- Jak Fidel Bogu tak Bóg Kubie.
- Jak Bóg Kubie tak Castro Bogu.

Подводя итоги можем сказать, что факторами, которые решают о продуктивности или непродуктивности пословиц в контексте их трансформ являются четкая бинарная структура пословицы, наличие слова-генератора в пословице, способность пословицы к полиноминальности, метафорический образ в пословице и его конкретизация, способность эксплицитного значения (по крайней мере одного из членов) пословицы к буквальному употреблению (процесс буквализации значения) и частотность употребления трансформ среди носителей языка.

Paulina Murawska

(Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОДБОРА И ОБРАЗОВАНИЯ НОМИНАЦИЙ

Настоящая статья посвящена вопросам психолингвистического и социолингвистического потенциала анализа составных наименований как особых единиц номинативной системы русского языка. Составные наименования – это лексикализованные словосочетания, построенные по схеме *genus proximum + differentia specifica*, т.е. в их структуре можем выделить опорный компонент (*genus proximum*) и компонент, который его определяет, уточняет его значение (*differentia specifica*), напр. зачетная книжка, сводка погоды, кодекс чести, молочный коктейль, ковёр-самолёт, депутаты-единороссы и т.д.

Функционирующие в языке номинации, в том числе и составные наименования, можно, как правило, найти в словарях. Однако, прежде чем их обнаружат и зафиксируют, они появляются в разного типа текстах, в речевых реализациях. Некоторые из них достаточно быстро поддаются процессам узуализации, становясь общеупотребляемыми, общепонятными единицами лексикона носителей русского языка. Другие – никогда не приобретают статуса узуальных, функционируя лишь в системе данного текста. Однако, даже на уровне текста, данные номинации строятся таким образом, чтобы не усложнять процессов коммуникации и взаимопонимания между отправителем и получателем текста.

Изучая разные аспекты процессов номинации, ученые пришли к выводу, что новые наименования, одно- или многокомпонентные, служат не только обозначению, называнию новых реалий, или же образованию новых названий для существующих реалий¹. Единица номинации – это „любая языковая форма и тем более языковая конструкция, которая служит выделению, распознаванию и характеристике любой реалии (объекта, события, признака и т.д.), стоя-

¹ И.С. Улукханов, *Мотивированные слова в синонимическом ряду*, [в:] *Słowotwórstwo a inne sposoby nominacji. Materiały z 4 konferencji Komisji Słowotwórstwa przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów. Katowice 27–29 września 2000 r.*, red. tomu K. Kleszczowa, L. Selimski, Katowice 2000, с. 9.

пей за этой формой или конструкцией, и – одновременно – способствует активизации знаний о ней”². Тем самым, список функций, выполняемых единицами номинации, не ограничивается лишь обозначением, названием объектов и явлений действительности. Как замечает Е. Кубрякова, „ословливание мира (das Worten der Welt) ведет к более строгой фиксации определенных идей в сознании человека”³. Единицы номинации способствуют языковой репрезентации и концептуализации отдельных фрагментов окружающей человека действительности. В любой единице номинации отражается и передается информация о том, как человек видит и понимает мир, какие элементы этого мира привлекли его внимание, заставили задуматься над их значением. Единицы номинации, как результаты номинационных процессов, то есть речемыслительной деятельности человека, содержат в себе „крупницы опыта, знаний и оценок”, которые „человек счел для себя наиболее существенными”⁴. Это именно в единицах номинации неосознаваемые раньше человеком знания, „обретая языковую упаковку и ассоциируясь с особым телом знака [...] переходят совершенно в иную сферу”⁵.

Составные наименования, как единицы номинативной системы русского языка, занимают в ней особое место. Как писал Д.Н. Шмелев: „Название предмета посредством его описания, т.е. создание составных наименований, основанных на устойчивом употреблении сочетаний слов, – один из исконных способов номинации”⁶. Построены из компонентов уже имеющихся в ментальном лексиконе носителей языка, они актуализируют накопившиеся в их сознании опыт, информацию, систему взглядов и оценок. Данные единицы номинации, соединяя разные понятия в одну цельную, неразложимую языковую конструкцию, с качественно новым значением, способствуют замене самых сложнейших фрагментов наших мыслей о мире⁷. Они отражают языковую реальность в языковой компетенции носителей языка⁸. Стоит обратить внимание на факт, что ка-

² Е.С. Кубрякова, *О разноструктурных единицах номинации и месте производного слова среди этих единиц*, [в:] *Słowotwórstwo a inne sposoby nominacji...*, указ. соч., с. 24.

³ Там же, с. 25.

⁴ Там же, с. 24.

⁵ Там же, с. 25.

⁶ Н.В. Исаева, *Новые наименования лиц на рынке труда (структурно-семантический и функциональный аспекты)*. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук, Москва 2010, с. 1.

⁷ Е.С. Кубрякова, указ. соч., с. 25.

⁸ К. Buza'ssyova', *Syntagmaticka' a paradigmaticka' dimenzia jednotiek nominacie'. K proble'mu textovy'ch a lexiko'no'v'ych jednotiek nomina'cie*, [в:] *Słowotwórstwo a inne sposoby nominacji...*, указ. соч., с. 17.

чественно новое значение составного наименования как цельной структуры, отвечающей в ментальном лексиконе человека единице мышления, а в словарном составе языка сравнимой с отдельным словом, не является механической суммой значений составляющих это наименование компонентов, а „доминирует над составляющими значениями и одновременно полностью сохраняет семантическую ясность компонентов”⁹. Между компонентами составных наименований, в результате их постоянного совместного употребления, наблюдаются своего рода семантические сдвиги. Об этом явлении пишет в своей публикации *Семантические особенности составных субстантивных наименований* С.Д. Ашурова, которая приводит пример составного наименования *фабрика-кухня*, где слово *кухня*, обозначающее в свободном употреблении „отдельное помещение с печью, плитой для приготовления пищи, приобретает новое значение «крупного предприятия общественного питания с массовым механизированным приготовлением пищи»”¹⁰.

Продуктивность процессов составной номинации в русском языке новейшего периода непосредственно связана также условиями современной коммуникации. Составные наименования, отражающие одну из основных тенденций в развитии языка, а именно тенденцию к регулярности, не увеличивают числа лексических единиц, и тем самым не усложняют общей языковой системы¹¹. Они не столько отождествляют, сколько выделяют называемые объекты из соответствующих им классов¹², например: *продавец-аквариумист, продавец-дизайнер; водитель-курьер, водитель-телохранитель*.

Составные наименования противоречат принципу экономии речевых средств, зато способствуют экономии интеллектуальных усилий, так как, что было нами уже сказано выше, они оперируют уже имеющимися в ментальном лексиконе ресурсами. Например, *майка-алкашка* (также: *майка-алкоголичка*) – это название майки с большим, круглым вырезом, относимой к одному из атрибутов алкоголиков:

⁹ С.Д. Ашурова, *Семантические особенности составных субстантивных наименований*, <http://teoria-practica.ru/-7-2011/philology/ashurova.pdf>, с. 2 (07.08.2012).

¹⁰ Там же.

¹¹ Н.В. Кожанова, *Описательные номинации в общей номинативной парадигме немецкого языка (на материале наименований лиц по профессии)*, http://vestnik.tspu.ru/files/PDF/articles/kozhanova_n_v_23_26_4_67_2007.pdf, с. 24 (19.07.2012).

¹² Н.Д. Голев, *Речевые описательные наименования. Место в системе номинативных единиц. Некоторые особенности структуры и функционирования*, „Актуальные проблемы лексикологии и словообразования” 1979, вып. 8, с. 95.

Красное лицо, мутные глаза, многодневная щетина, *майка-алкашка*, трико с вытянутыми коленками: При виде милиции обладатель всех этих достоинств впадает в ступор: – Как быстро приехали-то, а я думал, она шутит¹³.

Однако, данное название распространилось на все майки данного типа и употребляется в статьях, посвященных моде: „Тренд лета 2011: белая *майка-алкашка* – с чем ее носят звезды?”¹⁴.

Приведенный выше пример показывает также, что составные наименования способны выразить понятия более эксплицитно. В наименованиях, построенных по этой схеме, находит свою реализацию система оценок, коннотаций. Интересным примером является в этом плане достаточно мало распространенное и достаточно новое составное наименование *барби-цвет*, относящееся к определенному оттенку розового цвета, характерного для одежды и аксессуаров кукол Барби. Данное наименование встречается в информационных заметках, в которых определяются оттенки разной косметики: „Цвет Hot Pop Pink (розовый, *барби-цвет*)”¹⁵, „*Барби-цвет* + аппетитные мягкие губки! фото!”¹⁶. Стоит обратить внимание на факт, что данное наименование не только обозначает цвет, но также содержит в себе аллюзию на некие особенности стиля одежды, образа жизни людей, для которых предназначена данная косметика.

Составные наименования могут также функционировать как конструкции, сопровождающие введение в язык новых, непривычных понятий. Этот процесс нам хотелось бы представить на конкретном примере: составного наименования *женщина-тайконавт* и однословного наименования *тайконавтка*. Когда 13 июня 2012 года телеканал Россия 24 сообщил о планированном в Китае запуске пилотируемого корабля с первой женщиной-тайконавтом, поисковая система Google на запрос *женщина-тайконавт* давала 23 результата, зато на запрос *тайконавтка* – ни одного. Здесь в самом начале произошло выделение совершенно нового объекта – *женщина* – из со-

¹³ Национальный корпус русского языка, http://search.ruscorpora.ru/search.xml?env=alpha&mycorp=&mysent=&mysize=&mysentsize=&dpp=&sp=&spd=&text=lexgramm&mode=paper&sort=gr_tagging&lang=ru&parent1=0&level1=0&lex1=%EC%E0%E9%EA%E0&gramm1=&sem1=&flags1=&parent2=0&level2=0&min2=1&max2=1&lex2=%E0%EB%EA%E0%F8%EA%E0&gramm2=&sem2=&flags2= (14.11.2012).

¹⁴ Тренд лета – 2011: белая „майка-алкоголичка” – с чем ее носят звезды, http://www.puretrend.ru/rubrique/trends_r12/trend-leta-2011-belaya-majka-alkogolichka-schem-ee-nosyat-zvezdy_a1738/1 (10.10.2012).

¹⁵ Магазин материалов для ногтевого сервиса, <http://kras-nail.ru/goods/CND-Shellac-%D1%86%D0%B2%D0%B5%D1%82-Hot-Pop-Pink-7-3-%D0%BC%D0%BB> (10.10.2012).

¹⁶ Recommend.ru Отзывы обо всем!, <http://irecommend.ru/content/barbi-tsvet-appetitnye-myagkie-gubki-foto> (10.10.2012).

ответствующего ему класса объектов – *тайконавт*. Так построенное наименование помогло также подчеркнуть необычный характер данного явления, его новизну. И только когда, в связи с активным употреблением нового наименования и распространением информации о новом явлении, произошло своего рода „освоение” носителей языка с данным фактом, стали появляться первые результаты по запросу *тайконавтка* (точно: 18 июня 2012 года)¹⁷.

Причины активизации в языке составных наименований, как конструкций отражающих элементы языковой картины мира данного общества, систему оценок и убеждений, непосредственно связаны с разными аспектами функционирования данной группы в определенный период времени. Данный аспект нашел свое выражение, между прочим, в книге *Русский язык и советское общество. Социолого-лингвистическое исследование* под редакцией М.В. Панова. В томе посвященном лексике, языковед Л.П. Крысин пишет о возрастающей роли составных наименований в русском языке 40–50-х годов, вызванной попыткам ведения активной борьбы с космополитическими тенденциями в общем, в том числе и в языке¹⁸. Ученый цитирует фрагменты из русских газет этого периода, в которых авторы статей презентируют одобрительное отношение к данному явлению: „Литературная газета”, 24 ноября 1948 года: „Всегда лучше пользоваться несколько более расширенным описанием, чем иностранными терминами, с которыми у читателя не связаны никакие представления” (А. Добрянский); „Культура и жизнь”, 30 мая 1948 года: „Русский литературный язык так богат словами, гибок и живописен, что владеющий им может доступно изложить самые сложные вопросы науки, техники, литературы, искусства, не применяя иностранных слов” (А. Иванов)¹⁹. Описывается также пример учебника *Эксплуатация дорожностроительных машин* под редакцией Я.М. Шанского, изданного в 1950 году, где автор в начале перечисляет составные наименования, которые в данном пособии, согласно принятой Дориздатом терминологии, заменят заимствованные однословные наименования: *бульдозер – тракторный отвал, драглайн – экскаватор канатно-ковшовой, грейдер – экскаватор со створчатый (самосхватным) ковшом*²⁰.

Вытеснение однословных терминов иностранного происхождения составными наименованиями наблюдалось также и в спортив-

¹⁷ Данная заметка опирается на собственные наблюдения автора статьи.

¹⁸ *Русский язык и советское общество. Социолого-лингвистическое исследование. Лексика современного русского литературного языка*, под ред. М.В. Панова, Москва 1986, с. 87.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

ной, в том числе футбольной, лексике: *тайм* – первая/вторая половина игры, *корнер* – угловой удар, *офсайд* – вне игры, *гол* – удар по воротам²¹.

В наши дни ученые отмечают активное развитие составных наименований в разных сферах языка. Между прочим, традиционные, закрепившие свою позицию в русском языке, однословные термины родства постепенно вытесняются из употребления своими многокомпонентными эквивалентами, например, *сестра жены* употребляется вместо *золовка*, *брат мужа* вместо *деверь*²².

Также в сфере наименований лиц по профессии активизируются многокомпонентные наименования. Что интересно, наименования новых профессий, которые обычно являются составными наименованиями, это чаще всего 4–5 компонентные структуры. Проведенный Н.В. Исаевой анализ новых наименований лиц на рынке труда показал, что в данной сфере именно наименования с таким числом компонентов являются наиболее оптимальными, содержащими достаточную информацию о специфике данной профессии: *менеджер по продажам транспортных услуг*, *менеджер по закупке парфюмерии и косметики*, *менеджер по работе с VIP-клиентами*²³.

Неисчерпаемым источником, позволяющим наблюдать развитие, активизацию и функционирование составных наименований в современном русском языке, является язык СМИ. Интернет, радио, телевидение, тексты газетной печати ежедневно презентуют новые составные наименования, претендующие на статус узуальных единиц номинации. Например, *Золотые крендели „Единой России“* – это название, которое изначально относилось к ряду публикаций депутатов Государственной думы Дмитрия Гудкова и Ильи Пономарева, описывающих нечестные связи депутатов-членов партии „Единая Россия“, с бизнесом. Однако, данное наименование уже расширило свой объем также на разные, связанные с этими публикациями, события: „Свой список «золотых кренделей» представил журнал «Forbes»”²⁴.

Составные наименования могут также употребляться в качестве уточнения используемого в тексте односложного наименования, особенно, если они принадлежат к авторской речи: „Таможня во-

²¹ Там же, с. 88.

²² Е.Ю. Виданов, *Аналитизм в именном словообразовании современного русского языка*. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук, Омск 2011, с. 11.

²³ Н.В. Исаева, ук. соч., с. 1.

²⁴ „Forbes” оценил „золотых кренделей”, <http://www.fontanka.ru/2012/09/12/140/> (15.11.2012).

юет с *гуманитаркой?* (заголовок) – подзаголовок: немецкую гуманитарную помощь, предназначенную московским больницам”²⁵.

Подводя итоги, составные наименования представляют особый тип единиц номинативной системы русского языка. Они, в психолингвистическом плане, являются доказательством стремлений говорящих к выделению сходных предметов, в них активизируются и актуализируются семантические ресурсы, которыми располагает человек. Единицы составной номинации помогают также осваивать новые понятия, вводить их в ментальный лексикон носителей русского языка.

С социолингвистической точки зрения, составные наименования помогают наблюдать разного типа тенденции развития и изменения, происходящие в данном обществе. Они также, благодаря способности эксплицитно выражать понятия, представляют собой инструмент, позволяющий манипулировать системой норм и оценок, а также являются существенными элементами, предоставляющими возможность исследовать языковую картину мира.

²⁵ Г.К. Венедиктов, Е.И. Демин, Т.М. Николаева, Т.В. Попова, *Литературные языки в контексте культуры славян*, <http://bookshare.net/index.php?id1=4&category=literature&author=venediktov-gk&book=2008&page=107> (12.11.2012).

Jana Nowakowska

(Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

СПЕЦИФИКА „ЖЕНСКОГО ПИСЬМА” В ПОВЕСТИ ЛЮДМИЛЫ УЛИЦКОЙ *СОНЕЧКА*

Смысловым корнем понятия *écriture feminine*, созданного Элен Сиксу, является описывание женской сексуальности, эротизма и тела вне рамок цензуры, предписаний, стыда и мужских способов представления женщин (чувствительная – интуитивная – мечтающая и т.п.). Сиксу призывает женщин к тому, чтобы „писали своим телом”. Призыв к новому, бунтарскому писательству исследовательница позиционирует на двух уровнях: индивидуальном и историческом. На первом уровне – это акт, осуществляющий не только, союз между женщиной и ее сексуальностью, но и „вырывающий” ее из системы супер-эго, в которой для нее было предусмотрено одно место – обвиненной (за все и всегда: за то, что вызывает вождление и за то, что его не вызывает, за излишнее пылания и за холодность, за преданное материнство и за его недостатки, за то, что у нее есть дети и за то, что их нет, за кормление, и за отсутствие корма и т.д.). Исторический же аспект поощряет женщин в высказывании. Так как основную часть истории человечества женщины находились в т.н. немой группе (*muted group*), лишенной голоса, подавленной порядком фаллоцентризма, обходящим женское созерцание¹.

Для Юлии Кристевой, в свою очередь, *écriture feminine* является, прежде всего, „матриархальным языком”, находящимся в оппозиции к „патриархальному”. С этой точкой зрения согласна польская исследовательница Гражина Борковска, которая полагает, что женскую литературу можем определить в случае, когда говорящий субъект раскроет свой пол².

В поисках средства определения процесса становления субъективности „женского языка” обратимся к исследованиям Терезы де Лауретис. Она не одобряет лингвистически ограниченное понимание субъекта у Кристевой. В своих работах де Лауретис подчерки-

¹ См.: M. Wiatrzyk-Iwaniec, *Krytyka feministyczna – nowe odczytanie*, <http://femka.net/krytyka-feministyczna-nowe-odczytanie-literatury/> (09.08.2011).

² G. Borkowska, *Metafora drożdży. Co to jest literatura/poezja kobieca*, [в:] *Ciało i tekst. Feminizm w literaturoznawstwie – antologia szkiców*, pod red. A. Nasilkowskiej, Warszawa 2001, с. 70-71.

вает, что, прежде всего, опыт влияет на женскую субъективность, сексуальность, тело и, следовательно, на литературную практику. Важным является также то, каким образом женщины могут писать о своем опыте, который дифференцируется по историческому и культурному принципу³.

Среди формальных показателей женского опыта в постсоветской литературе можно перечислить следующие черты. Во-первых, в центре произведения помещена женщина. Во-вторых, главным социальным показателем является семья женщины. Кроме того, очень важна в построении сюжета материнско-дочерняя связь и отношения между женщинами вообще. Существенна также интеракция между противоположными полами. Опыт россиянки отличается от западной женщины тем, что сущность его заключается в протесте против предыдущей мнимой советской публичной репрезентации женского. В связи, с тем интересуют их не общественные масштабные вопросы, а частная жизнь россиянки, ее личная трагедия. Более того, писательницы в России стремятся сосредоточиться на женском биологическом аспекте (теле, сексуальности, влечение), табуированном в СССР⁴.

Согласно формальным показателям женского опыта, центром повести *Сонечка* Улицкой является женщина. Сюжет писательница строит вокруг семейных отношений главной героини, ее мужа (Роберта Викторовича), их ребенка (Тани) и подруги дочери (Яси). Улицкая, сочиняя свою повесть, сосредотачивается, главным образом, на материнстве и супружестве Сонечки. Сверх того, много внимания уделяет отношениям между девочками – Таней и Ясей, а также связи Яси и Роберта Викторовича. В произведении не затрагиваются вопросы государственного и политического характера. Здесь разворачивается частная и интимная жизнь главной героини. Происходит своего рода сакрализация женского тела и красоты его биологии.

Однако, кроме общих черт, присущих женскому опыту, у каждой писательницы существуют свои субъективные способы текстуализации. С целью их определения обратимся к биографии Улицкой. Итак, Людмила Евгеньевна Улицкая – популярная русская писательница и генетик по образованию. По национальности еврейка. Родилась в 1943 году в городе Давлеканово в Башкирии во время

³ T. de Lauretis, *Alice doesn't. Feminism, semiotics, cinema*, Indiana 1984, с. 159.

⁴ И. Жеребкина, *О преформативности женского, или литературные бригады как факт развития постсоветской литературы*, <http://www.gender.univer.kharkov.ua/gurnal/gurnal-09-06.pdf>, с. 5 (09.08.2011).

эвакуации, выросла в Москве⁵. Писательница трижды выходила замуж. Третий супруг, это знаменитый скульптор Андрей Красулин. О своих браках и детях не рассказывает подробно в интервью. О семейных отношениях говорит лаконично, кстати, они никогда не являются центром высказывания. Сама о себе Улицкая говорит:

Я сначала вырастила детей, а потом стала писателем. Моя первая книжка вышла, когда мне было 50 лет, и дети как раз в этот период уехали за границу⁶;

Я растила детей сама. У меня не было няnek, помощников (мама умерла). Было дико тяжело⁷.

Обычно, говоря о своих семейных проблемах и препятствиях, рассматривает вопрос глобально. На фоне своей биографии Улицкая часто высказывается на тему стереотипных ролей женщины и мужчины:

Преодолевать пришлось стереотипы отношений с мужчинами, унаследованные от бабушки и мамы. В молодости я очень усердно кидалась служить мужчинам. И служила до тех пор, пока мужчину полностью не деморализовала. А таким он переставал мне нравиться. С годами поняла, что установку надо менять, чтобы отношения делались человеческими⁸.

Тематика произведений Улицкой, это личная жизнь героев и их семейные истории. Писательница считается признанным мастером бытописания в современной русской литературе. Ее художественный мир наполнен бытовыми деталями, подробными описаниями жилых помещений, пространств, в которых помещены герои. Всегда называет конкретные улицы, переулки, площади, станции и остановки в Москве, которые зачастую являются сценой ее произведений⁹.

Связь *Сонечки* с биографией неоспорима. В виду своего происхождения, писательница часто в произведениях обращается к традиции и культуре евреев. В анализируемой нами повести также появляется этот мотив. О национальности *Сонечки* можем узнать уже на первой странице, где упоминается имя ее брата – Ефрем (имя еврейского происхождения). Связь с традицией и культурой

⁵ С. Чупринин, *Людмила Улицкая*, [в:] *Писатели России*, под ред. С. Чуприной, Москва 2003, с. 276–278.

⁶ Л. Улицкая, *Азбука людей-брендов*, <http://lu-mon.ru/brandiman?uid=9> (09.08.2011).

⁷ Там же.

⁸ Е. Воробьева, *Людмила Улицкая: Шариков по-прежнему не любит Преображенского, и с этим ничего не поделаешь*, <http://vginekolog.ru/magazine/experience/a-conversation-with-ludmilla-ulitskaya> (09.08.2011).

⁹ А. Цуркан, *Единство в многообразии, или народ избранный*, „Старое литературное обозрение“ 2001, № 2, с. 136–139.

евреев видна в образе постаревшей Сонечки, которая со временем осознает свою национальную идентичность:

[...] а для Сони, с течением лет все отчетливей слышавшей в себе еврейское начало, это было одновременно и радостью, и приятным исполнением долга. В ней просыпалась память о субботе, и тянуло к упорядоченно-ритуальной жизни предков с ее незабываемой основой [...] (С, с. 90).

Кроме того, как семья Улицкой, так и семья Сонечки, обязана была пребывать в политической ссылке на территории Башкирии. После того, как эвакуация закончилась, обе семьи переезжают в Москву. Более того, Роберт Викторович, муж Сонечки, был художником. Писал картины и создавал проекты сценографии для театральных пьес. Третий муж Улицкой – это скульптор, который также является автором графики, появившейся на обложке первого издания романа *Казус Кукоцкого*¹⁰.

Сигрид Вайгель анализируя творчество немецких писательниц, отмечает, что повествованию женской прозы свойственно множество перспектив, а также разрушение доминирующих жанров. С точки зрения исследовательницы, это связано с отношением женщины к языку и обществу, внутри которых она должна жить, но где не принимают ее точки зрения во внимание¹¹.

Исследуемое нами произведение принадлежит к эпическим жанрам. Согласно словарной дефиниции повесть – широкий и расплывчатый термин, не имеющий устойчивого объема и неподдающийся точному определению. В центре сюжета почти всегда находится жизнь главного героя, а название повести зачастую исходит от его имени. Побочных линий, как правило, нет. Для повести характерен узкий промежуток времени и небольшое пространство действия. Сюжет, по принципу, линейно воспроизводит злободневную реальность. Данный вид эпического жанра свойственен, прежде всего, русской литературе¹².

Итак, учитывая жанровую природу повести и точку зрения Вайгель, можно прийти к выводу, что в данном случае теория исследовательницы не срабатывает. В связи с плавностью и неопределенностью жанра, он представляет собой идеальное художественное пространство для женского литературного творчества. Так как именно невозможность определения универсальной методологии *écriture*

¹⁰ См.: Л. Улицкая, *Казус Кукоцкого*, Москва 2001.

¹¹ S. Weigel, *Die Stimme der Medusa. Schreibweisen in der Gegenwartsliteratur von Frauen*, Dulmen-Hiddingsel 1987, с. 197.

¹² Повесть, [в:] *Литературная энциклопедия*, <http://slovar.lib.ru/dictionary/povest.htm> (09.08.2011).

feminine, по словам Люси Иригарэй, является главной чертой женского диалекта¹³.

Улицкая в *Сонечке* не разрушает правил руководящих повестью. Повествование ведется от третьего лица. Сюжет повести сосредоточен вокруг главной героини. Произведение названо ее именем. Главная часть действия происходит в семейном городке Сонечки, Давлеканово и в Москве. Временное пространство имеет свое начало в юности героини, а заканчивается ее одинокой старостью.

Согласно исследованиям *écriture feminine* свойственна автоэкспрессия, хаотичность, многозначность и отсутствие линейности¹⁴. Автоэкспрессия в *Сонечке* Улицкой выражается ее женским опытом и биографией, что было замечено выше. Такие черты как хаотичность и отсутствие линейности не воспроизводятся в повести писательницы. Жизнь главной героини абсолютно не хаотична. Скорее всего, можно сказать, что она отстранена от реальности. Это особенно заметно в представлении ее детства и юности, замкнутых мирах художественной литературы. Наблюдается также отсутствие симультанных форм нарратива, т.е. повествования о нескольких образах, ситуациях происходящих одновременно. Кроме того, нет в произведении ни полифонных, ни гетероморфных форм повествования, выходящих за рамки жанровой природы повести.

Чертой, связывающей повесть Улицкой с теорией *écriture feminine*, является, кроме автоэкспрессии, многозначность, т.е. полисемия. Это, прежде всего, способность одного слова передавать различную информацию о предметах и явлениях внеязыковой действительности. Как правило, полисемию принято отграничивать от омонимии, т.к. значения многозначного слова связаны общими семантическими элементами и образуют определенное семантическое единство¹⁵.

Мотив погружения в полисемию слова, а также его семантическое пространство, играет существенную роль в построении текста *Сонечки*. Для Улицкой характерно понимание тела как дома. Материнство и супружеский долг проявляются в каждой биологической клеточке главной героини. Телесное наслаждение она находит в предании:

Просыпалась Сонечка на рассвете от мелкого копошения девочки, прижимала ее к животу, сонной спиной ощущая присутствие мужа. Не раскрывая глаз, она

¹³ A. Burzyńska, M. Markowski, *Feminizm*, [в:] *Teorie literatury XX w.*, pod red. A. Burzyńskiej, M. Markowskiego, Kraków 2006, с. 415.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Многозначность слова, [в:] *Большой Советской Энциклопедии*, <http://bse.sci-lib.com/article077264.html> (09.08.2011).

расстегивала кофту, вытягивала отвердевшую к утру грудь, дважды нажимала на сосок, и две длинные струи падали в цветастую тряпочку [...]. Молока было много, оно шло легко, и кормление [...] доставляло Соне наслаждение, которое непостижимым образом чувствовал муж, безошибочно просыпаясь в это предутреннее раннее время. Он обнимал ее широкую спину, ревниво прижимал к себе, и она обмирала от этого двойного груза непереносимого счастья (С, с. 42–43).

Ее груди и поток молока, живот и спина способны кормить дитя и греть мужа. Тело – ее интимность. Тело – источник жизни, „фонтан“, из которого пьет муж и дочь. И наконец, тело Сонечки – плодородная земля, отдающее все свое богатство человеку.

В жизни Сонечки „слово“ обретает символическое значение. С детства, будучи привязанной к книжкам, судьбам героев произведений и художественному тексту, она понимала и чувствовала всем своим естеством построение произведения.

Сонечкино чтение, ставшее легкой формой помешательства, не оставляло ее и во сне: свои сны она тоже как бы читала. Ей снились увлекательные исторические романы, и по характеру действия она угадывала шрифт книги, чувствовала странным образом абзацы и отточия (С, с. 7–8).

К ее будущему мужу притянула именно любовь к „слову“. Когда они встретились впервые, он употребляет архаизм – давеча, что вызвало у нее уважение к нему:

Давеча я забыл у вас спросить, - своим светящимся голосом проговорил он, а Сонечка улыбнулась хорошему слову *давеча*, которое давно ушло из общепринятого обихода (С, с. 20).

Ощущая ценность „слова“ Сонечка высказывалась лишь тогда, когда нуждалась в его мистической силе:

Достаньте зал побольше. Я хочу, чтобы там, где будет стоять гроб, были развешаны эти картины (С, с. 121).

В этой сонечкиной замкнутости проявляется теория т.н. „немой группы“ Сиксу.

В теории *écriture feminine* подчеркивается также значение эстетической окраски языка женщины, эмоционального, чувственного, богатого эротическими метафорами, связанными с телом, материнством и сексуальностью женщины¹⁶.

Эмоциональность лексики в *Сонечке* появляется в следующих словосочетаниях: „великодушно говорила“ (С, с. 6), „странными картинами, переживавшими хулу, забвение“ (С, с. 14), „забаюканная дымчатым рокотом греческих мифов, гипнотически-резкими звуками“

¹⁶ A. Burzyńska, M. Markowski, указ. соч., с. 415.

ми флейты средневековья” (С, с. 15), „с отвращением размышлял” (С, с. 17). Кроме того, наблюдается эмоциональная оценка места: „пыльный и душный подвал” (С, с. 9), „сохранивший следы благородного происхождения” (С, с. 23). Следует также отметить присутствие в тексте эмоциональной оценки внешности и характера: „смуглое, печально-умбристое и розоватое, теплое” (С, с. 13), „кадыкастая шея” (С, с. 14), „кукольной мордочки” (С, с. 18), и т.п.

Чувственность в произведении Улицкой проявляется в описании женской красоты – „музыки тела”. Этими качествами писательница снабжает Ясю (подругу Тани и любовницу Роберта Викторовича): не материнское тело, а совершенная грация бровей, ног, бедер, ослепительная белизна тела, золотой блеск волос. Ее тело – живительный напиток для любимого¹⁷. Ее женственность и красоту чувствуется в каждом движении. Каждое ее движение не было „отработанными приемами кокетки, а женской музыкой тела, требующего внимания и восхищения” (С, с. 75).

Эротические метафоры, которые воспроизводят поэтический образ излагаемого, связаны с сенсуализмом, т.е. с сексуальностью, влечением, а иногда вульгарностью. В повести Улицкой сексуальность проявляется, прежде всего, в описании внешности женских персонажей. Соня и ее дочь Таня, не обладают внешними чертами истинной изящной красоты. Описывая их фигуру и лицо, повествователь часто обращается к сравнительным объектам. У главной героини:

нос был действительно грушевидно-расплывчатым, а сама Сонечка, долговязая, широкоплечая, с сухими ногами и отсиделым тощим задом, имела лишь одну статью – большую бабью грудь, рано отросшую да как-то не к месту приставленную к худому телу. Сонечка сводила плечи, сутулилась, носила широкие балахоны, стесняясь своего никчемного богатства спереди и унылой плоскости сзади (С, с. 6).

Татьяна, являющаяся плотью отца – „двигалась шумно, с невоспитанной свободой жеребенка” (С, с. 75). Однако, несмотря на это, она притягивала к себе мужчин, зазывая их символической флейтой. В образе Яси воплощена вся женственная красота:

Платье Яси громко и шелково шуршало, а тяжелые русые волосы были цельными, словно отлитыми из светлой смолы, и лежали на плечах как подрубленные, точно как у Марины Влади в знаменитом в тот год фильме „Колдунья” [...]. Именно не гитарная грубость, а стеклянная прелесть маленькой рюмки, мимолетно отметил про себя Роберт Викторович (С, с. 82).

¹⁷ М. Рюткенен, *Гендер и литература: проблема „женского письма” и „женского чтения”*, „Филологические науки” 2000, № 3, с. 5–17.

Таким образом Улицкая сопоставляя Ясю с Сонечкой, а Таню ставя неким образом по середине, сопоставляет тело – в смысле сексуальность, с телом – в смысле дом. Кроме того, ввиду того, что Яся по происхождению будучи полькой с современными повадками, ассоциируется с образом Чужого, а Сонечка – еврейка, любительница русской литературы, исконная россиянка – символизирует домашний очаг. Роберт Викторович, который в итоге изменяет жене с Ясей подвергается именно тяготе Чужого, белизны и красоте холодной плоти, оставляя теплоту и уют сонечкиного тела.

Вульгарных эротических метафор в произведении не наблюдается. Улицкая не употребляет в своей повести вульгарной и разговорной лексики, англицизмов, или жаргона. Хотя появляются такие слова, как „тинэйджеры“ или „кайф“, но всегда за ними последует какое-то объяснение употребления данного слова: „взрослевших еврейских мальчиков, тинэйджеров по современным понятиям“ (С, с. 65). Таким образом повествование писательницы сохраняет стилистическую традицию русской классической литературы.

Итак, на основании проведенного анализа следует констатировать, что в повести Улицкой *Сонечка*, несомненно, существуют некоторые черты *écriture féminine*, т.к. автоэкспрессия, женский опыт, многозначность, чувствительность и специфический женский язык. На субъективность женского письма Улицкой непосредственно повлияла ее биография и ее личный жизненный опыт, который формировался в социалистическую эпоху в семье евреев в Москве. Несмотря на то, что писательница была воспитана в эгалитарной среде, ей удалось преодолеть стереотипы, присущие женским и мужским ролям в российском обществе. Осознание женской и мужской природы, несомненно, сказывается на построении повести. Проблема семейных отношений, поставленная в произведении, становится универсальной, благодаря ее мудрости и красоте, запечатленной в своеобразной текстуальности писательницы.

Женское тело в повести Улицкой обладает несколькими значениями. Во-первых, это тело Сонечки, символизирующее дом, который создает теплоту и любовь в жизни дочери и мужа. Здесь воспроизводится теория Люси Иригарэй „тело-в-тело“ матери и дочери. Чувствительность определяется в интимных отношениях с любимым мужем и обожаемым чадом. Во-вторых, значение тела, как идеальной красоты белизны кожи и плавности движений, которое возбуждает восхищение, любовь и влечение. Данное значение олицетворяет Яся. В-третьих, в образе Тани, воспроизводится тело женщины, которое обладает мужскими качествами. Таня – ее отец в том, что касается сексуальной активности в его молодости и одновре-

менно „она“ в плоти. Тем самым, она – это и собственное и чужое в нем самом; красный язык Кибелы¹⁸ (которую так боится Роберт Викторович) дополняет образ активной и внушающей страх женственности¹⁹.

Язык в *Сонечке* соответствует историческому времени, в пространстве которого помещены главные герои. Несвойственны ему современные макаронизмы, а также заимствованные слова из английского языка. Зато наблюдается интертекстуальная связь с классикой русской литературы. Примером здесь может послужить „Брутальный Онегин“ (С, с. 18) в образе милovidного юнца, в которого влюбилась Соня в молодости. Кроме того, язык Улицкой эмоционально-экспрессивный, описывающий образы и действие сквозь призму чувств и эмоций. Преобладают здесь эпитеты и сравнения, создающие уникальное субъективное женское письмо Улицкой.

¹⁸ Кибела (греч. *Κυβέλη*, лат. *Cybele*), Цибела, иногда Кибеба (греч. *Κυβήβη*) – в греческой мифологии богиня фригийского происхождения, близкая по своим функциям богине Рее и иногда отождествлявшаяся с ней, является олицетворением регулирующего, упорядочивающего стихийные природные силы начала. *Богиня Кибела*, [в:] *Античная мифология Эллады и Рима*, <http://godsbay.ru/antique/cybele.html> (09.08.2011).

¹⁹ М. Рюткенен, указ. соч., с. 5–17.

Anna Katarzyna Przybysz

(Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

**DYCHOTOMIA DUSZY KONSTANTEGO LEWINA
W ŚWIETLE POSZUKIWAŃ SENSU ŻYCIA.
ANNA KARENINA LWA TOŁSTOJA**

Każdorazowa próba analizy świata wewnętrznego bohatera *Anny Kareniny* – Konstantego Lewina, skupia się wokół realizacji poglądów samego autora w danej postaci, odsuwając niejako na dalszy plan, *uwikłanie*, uwięzienie bohatera w sieci problemów natury duchowej, stanowiącej o istocie wewnętrznego kryzysu przedstawionego na kartach powieści, a znajdującego rozwiązanie dopiero w finalnym momencie: scenie po burzy. Celem niniejszego artykułu będzie zatem próba ponownej interpretacji świata wewnętrznego wspomnianego bohatera, z możliwie jak najszerszej perspektywy oglądu, co, jak można mieć nadzieję, da podwaliny holistycznemu ujęciu rozterek duchowych męża Kitty i wskaże drogę do odnalezienia właściwego punktu ciężkości *fulcrum* (ros. *точка опоры*) stanowiącego w sieci niuansów i niedopowiedzeń, o sensie życia i śmierci, rozumianych jako odpowiedź na odwieczne pytanie stawiane przez ludzkość.

Niejednokrotne akcentowanie zbieżności nie tylko poglądów bohatera *Anny Kareniny* i jej autora, lecz także wielości wątków autobiograficznych znajdujących odzwierciedlenie w losach Lewina, nakazują z jeszcze większą skrupulatnością i wnikliwością podjąć próbę analizy wspomnianej postaci, rola której została świadomie przez autora rozbudowana, w celu przesunięcia problematyki powieści z płaszczyzny konfliktu płci na płaszczyznę społeczno-polityczną, przewartościowując tym samym wcześniejsze założenia programowe pisarza, jednakże z determinacją realizując powzięty przez niego zamysł¹.

Już w warstwie semantycznej pojawia się paralelne odwzorowanie: imię autora *Lew* – nazwisko bohatera *Lewin*². Niemal każda praca naukowa poświęcona *Annie Kareninie* eksponuje rozliczne analogie między życiem i poglądami pisarza a jego bohaterem³. Warto jednakże zastano-

¹ A. Semczuk, *Lew Tołstoj*, Warszawa 1987, s. 218.

² Powyższe podobieństwo podkreślał już współczesny Tołstojowi Afanasij Fet; szerzej o wątkach autobiograficznych czytaj np. w: A. Semczuk, op. cit., s. 233–234.

³ Zob., np.: T. Mann, „*Anna Karenina*”. *Wstęp do amerykańskiego wydania 1939*, przeł. M. Żurowski, z tomu: Idem, *Eseje*, Warszawa 1964, [w:] *Tołstoj w oczach krytyki światowej*, pod red. H. Krzeczковского, Warszawa 1972, s. 172–173.

wić się nad inną możliwą interpretacją nazwiska Konstantego Dmitrycza. Rdzeń wyrazu *lew-* oprócz wspomnianej analogii i, zawierającego się w pojemności treściowej imienia, etymologicznie uwarunkowanego odniesienia do króla zwierząt, z semantyczno-morfologicznego punktu widzenia wykazuje wiele cech wspólnych z przymiotnikiem *lewy* (ros. *левый*). O nośności lingwistycznej wyżej wspomnianego wyrazu świadczy chociażby wielość możliwych interpretacji jego znaczenia, jednakże w danym kontekście badań komparatystycznych, najbardziej inspirującym zdaje się być antynomiczne zestawienie możliwych znaczeń, albowiem ten sam wyraz może z jednej strony oznaczać człowieka o głęboko sprecyzowanych poglądach (najczęściej politycznych)⁴, z drugiej zaś może być użyty w znaczeniu człowieka postronnego, nie zaangażowanego w konkretną sprawę⁵. Jeśli rysującą się komplementarną niejako opozycję wzbogacić o jeszcze jedno możliwe znaczenie wyrazu *lewy* (*левый*): „odnoszący się do tej strony ciała, gdzie znajduje się serce”⁶, ujrzymy wyraźnie postać Konstantego Dmitrycza – człowieka oddanego sprawie (poprawa losu chłopów, właściwe zarządzanie gospodarstwem), w czym przejawia się jego zaangażowanie dla życia społeczno-politycznego, lecz jednocześnie jednostkę poszukującą, wąpiącą, dobrą, sprawiedliwą, kierującą się przede wszystkim sercem. Dopełnieniem powstałej interpretacji niech będzie analiza *imienia* jednego z dwóch głównych bohaterów⁷ – Lewina, która już na tym etapie rozważań może świadczyć o głębokim rozdarciu wewnętrznym postaci. Konstanty oznacza z łac. *constans* – stały, silny, niezmienny⁸, zatem wydawać by się mogło, że imię implikuje charakter osoby, która je nosi. Tak więc Lewin, w świetle powyższego, powinien być bohaterem o ukształtowanym światopoglądzie, twardo stąpającym po ziemi, znającym cel swego życia, bez rozterek czy też wątpliwości. O ile jednak zdanie bohatera odnośnie wielu zagadnień i przemian w życiu społecznym jest jasno sformułowane i w perspektywie oglądu powieści zdaje się być głosem sumienia uczciwego człowieka, postulującym wprowadzenie odpowiednich zmian, zmierzających do polepszenia warunków życia niższych warstw społecznych, o tyle brak przekonania o posiadaniu celu w życiu, a zarazem rozpaczliwe próby jego poszukiwania, lokalizują bohatera wśród postaci *rozbitych*

⁴ *Словарь русского языка в четырех томах*, т. 2: К–О, ред. колл. С.Г. Бархударов, Москва 1958, s. 223–224.

⁵ Potoczne znaczenie słowa „левый”: *Энциклопедии и словари*, <http://enc-dic.com/comp/Levyj-561.html> (26.01.2013).

⁶ С.И. Ожегов, *Словарь русского языка. Около 53 000 слов*, под общей ред. Л.И. Скворцова, Москва 2005, s. 311.

⁷ A. Semczuk, op. cit., s. 218.

⁸ I. Marinković, *Wielka Księga Imion*, przedm. C. Leżeński, Wrocław 2004, s. 490.

wewnątrz i ciągle jeszcze poszukujących. Ojciec Paweł Florenski, wybitny znawca duszy rosyjskiej, zdaje się dostrzegać ową rozdzierającą duszę dychotomię. W swej pracy poświęconej imionom (*Имена*) pisze bowiem, że

jeśli możliwa jest derywacja „lucus a non lucendo”, to przede wszystkim ma ona miejsce w przypadku analizowanego imienia: „Constantius Procter inconstantiam” – Konstantym zwie się za niestałość⁹.

Warto podkreślić, iż święty ojciec Kościoła był przekonany o tym, że w symbolice imienia każdego człowieka zakodowany jest jego los¹⁰.

Na stronicach powieści Lewin rozmyśla nad przemianami zachodzącymi w Rosji, zastanawia się, w jaki sposób polepszyć byt chłopów, próbuje aktywnie uczestniczyć w życiu ziemstwa. Jednakże problem, nad którym stale się pochyla (wyjątkiem są chwile wytchnienia podczas pracy w gospodarstwie) to zagadnienie życia i śmierci, sens istnienia. Charakterystycznym jest, że poszukiwanie odpowiedzi na frapujące pytania, wpędza bohatera w swoistą sieć rozmyślań, gdzie każdą myśl, problem do rozwiązania czy też przemyślenia, dręczącą wątpliwość obrazuje kolejna nić. Nici te, splątane i splecione w pozornym nieładzie, przy baczniejszej analizie, zdają się odsłaniać kolejną warstwę splotu, z których powstały, ilustrując w ten sposób złożoność problemu zaprzętającego głowę bohatera. Żmudne, mozolne rozsypywanie zagmatwanej kompozycji, po to, by ostatecznie wyizolować to, co jest zrozumiałe w splątanym kłębie, spędza Lewinowi sen z powiek. Bohater prowadzi nieustanną walkę o to, by się nie poddać:

Dalej, po przeczytaniu wielkiej ilości książek, przekonał się, że ludzie podobnych z nim poglądów nic innego przez nie nie rozumieli i że nie wdając się w żadne wyjaśnienia zadawali się zaprzeczeniem istnienia problemów, bez rozstrzygnięcia których Lewin czuł, że żyć nie potrafi. [...] Myśli te nękały go i trapiły raz mniej, raz więcej, nigdy wszelako całkiem go nie opuszczały. Czytał i rozmyślał, a im dłużej czytał i rozmyślał, tym bardziej czuł się oddalony od zamierzonego celu¹¹.

Jak słusznie zauważa Antoni Semczuk:

Życie Konstantego Lewina nie ma być pochwałą spokoju prowincjonalnego szlachcica, lecz ma ukazać dramat człowieka, którego egzystencja społeczna oraz ideowe sympatie i zasady etyczne zostają zburzone¹².

⁹ П. Флоренский, *Имена*, <http://www.magister.msk.ru/library/philos/florensk/floren03.htm> (26.01.2013).

¹⁰ *Символика имени в учении Павла Флоренского*, http://www.sobor.by/7km4tenia_slemnjova.htm (26.01.2013).

¹¹ L. Tolstoj, *Anna Karenina*, przeł. K. Iłakiewiczówna, t. 2, Warszawa 1984, s. 861–862.

¹² A. Semczuk, op. cit., s. 235.

Jednym z przełomowych momentów w życiu Lewina, impulsem, kompletnie burzącym nieugruntowaną zresztą filozofię życiową bohatera, jest wiadomość, iż choroba jego brata, jest nieuleczalna. Stopniowy proces osławiania się z tą myślą, niemożność ulżenia w cierpieniu konającym, obserwacja bezskutecznego wysiłku zaklęcia w sobie życia będącego gestem rozpaczony ze strony Mikołaja, a następnie bierne przyglądanie się następowaniu faz psychicznego procesu umierania¹³, powodują definitywne rozbitcie wewnętrzne bohatera: dotychczasowe wątpliwości, spychane siłą woli do podświadomości, atakują pod wpływem doznanych obrazów ze zdwojoną siłą sprawiając, że Lewin pogrąża się coraz bardziej w odmętach swego zwątpienia, chwilami czując złość i bezsilność: logika i racjonalne myślenie w tej sytuacji okazują się zbyt słabe, a bohater jako zdeklarowany ateista nie może z ufnością zawieźć się Bogu, ponieważ nie koresponduje to z jego przekonaniem. Z tego też względu nie potrafi poradzić sobie z przerażającym go chwilami problemem śmierci w sposób, w jaki czyni to Kitty – znajdując ukojenie w modlitwie i wierze.

Od tego też momentu Lewin przestaje postrzegać możliwość rozwiązania swoich problemów linearnie, na zasadzie bipolarnej opozycji wątpliwość – odpowiedź, problem – rozwiązanie. Powoli zaczyna on rozumieć, że jedna nić łączy się z inną tworząc w ten sposób nierozzerwalny splot. Rysa powodująca rozdźwięk duszy bohatera staje się coraz grubsza i wyraźniejsza; rodzi wątpliwości już nie tylko w sferze dotyczącej rozważań nad ontyczną strukturą bytu. Swoim złowrogim, destrukcyjnym wpływem powoli, acz konsekwentnie zaczyna obejmować też inne kwestie, zdawałoby się – już uporządkowane. W ten sposób każda dziedziną życia Konstantego powoli zostaje wplątana w sieć: „Lewin jest pierwszym bohaterem Tołstoja, który utracił jednolitość wewnętrzną”¹⁴.

Umiejętność analitycznego myślenia, dzięki której bohater opracował zakrojony na szeroką skalę plan udoskonalenia i usprawnienia pracy w gospodarstwie, obraca się przeciwko niemu. Drobiazgowo analizowanie każdego szczegółu wpływa autodestrukcyjnie na Lewina, potęgując uczucie dezorientacji w panującym świecie. Paradoksalnie, ukojenie bohater odnajduje w pracy. Podczas ciężkiego wysiłku fizycznego Lewin staje się szczęśliwy, czuje się potrzebny w świecie pełnym niejasności i sprzeczności. Znamienne jest wszakże to, iż z każdą przeczytaną pozycją bohater nie przybliża się do rozwiązania swych problemów, prze-

¹³ Spr. E. Kübler-Ross, *Rozmowy o śmierci i umieraniu*, przeł. I. Doleżał-Nowicka, Warszawa 1979.

¹⁴ A. Semczuk, op. cit., s. 239.

ciwnie – każda kolejna książka potęguje w nim uczucie zwątpienia w zastaną rzeczywistość. W owym nierozstrzygniętym rozdwojeniu bohater wie, że swe skarnawalizowane¹⁵, *wywrócone na opak* życie, gdzie pod pozorami statecznego, ułożonego męża, szwagra, brata, gospodarza, dziedzica, trwa nieustanna burza, zamęt, ferment myśli doprowadzający bohatera chwilami do granicy samobójstwa:

I Lewin, szczęśliwy ojciec rodziny, zdrowy na ciele i na umyśle, był kilka razy taki bliski samobójstwa, że ukrył sznur, żeby się na nim nie powiesić, i bał się iść w pole ze strzelbą, by się nie zastrzelić¹⁶.

Kluczowym momentem dla skonstatowania wielu wniosków, mających istotny wpływ na późniejsze postępowanie i próby odnalezienia sensu życia były narodziny syna. Ciężki (z punktu widzenia wysiłku i zaangażowania emocjonalnego Lewina) poród Kitty spowodował eskalację tych pytań, które świadomie zaistniały w psychice bohatera w trakcie obserwowania powolnej śmierci jego brata. Z nową siłą wysunęły się na pierwszy plan ontologiczne zagadnienia życia i śmierci, a także pytania nierozzerwalnie z nimi związane:

Wiedział jedynie, że to, co się teraz odbywa, podobne jest do tego, co dokonywało się przed rokiem w hotelu gubernialnego miasta, na łożu śmierci brata jego, Mikołaja. Tylko, że tam była żaloba – a tutaj radość. Tamta żaloba wszelako, zarówno jak i ta radość, była tak samo poza wszelkimi zwykłymi warunkami życiowymi, stanowiła w tym życiu jakąś lukę, przez którą przeglądało coś wznioślejszego¹⁷.

Warto jednakże podkreślić, że pomimo bezsprzecznego podobieństwa co do wzniosłości danych uczuć, wpływ jaki miały na Lewina był zupełnie różny. O ile śmierć Mikołaja stanowiła przyczynek do bardzo dokładnej analizy zastanego porządku i zasiała w duszy bohatera niepokój, o tyle uczucie trwogi towarzyszące mu przed narodzinami syna było swego rodzaju impulsem, dającym słabą, lecz realną nadzieję, na zorganizowanie swego życia wokół ideałów, które w młodości zdecydowanie odrzucił:

– Boże, zmiłuj się, przebac i wesprzyj! – powtarzał. Słowa te jakoś same nieoczekiwanie poczęły mu się cisnąć na usta i Lewin, człowiek przecie niewierzący, wymawiał je nie tylko wargami. Teraz, w tym momencie, wiedział, że nie tylko wszystkie jego wątpliwości, ale i ta niemożność, by wierzyć na sposób rozumowy, którą uważał za swoją własność, bynajmniej nie przeszkadzają mu zwracać się do Boga¹⁸.

¹⁵ O zjawisku karnawalizacji zob. М.М. Бахтин, *Проблемы поэтики Достоевского*, Москва–Augsburg 2002, s. 71–78.

¹⁶ L. Tolstoj, op. cit., s. 864.

¹⁷ Ibidem, s. 780.

¹⁸ Ibidem, s. 776.

Nadzieja na rozwiązanie odwiecznej tajemnicy sensu istnienia, która zatliła się w duszy bohatera pod wpływem obawy o zdrowie i życie jego żony, a stanowiąca próbę znalezienia odpowiedzi w wierze, jeszcze nie raz, w późniejszych rozważaniach natury filozoficzno-etycznej, poddawana była ostrej krytyce ze strony racjonalnego umysłu Lewina. W jednym z kluczowych dla kształtowania się jego poglądów momencie (poród Kitty), podczas którego z rezygnacją odrzucił wszystkie empiryczne i logiczne przesłanki będące komentarzem do zastanej rzeczywistości, z całą ufnością oddał się – już dawno przez niego odrzuconej – religii. O ile ta chwilowa jeszcze wtedy przemiana, świadczyć może o nie zamykaniu się w hermetycznym świecie misternie konstruowanych teorii, o tyle uczucia względem syna lokalizują się na przeciwległym krańcu danej osi, bowiem miłość i radość z posiadania dziecka, których oczekiwał Lewin, zostały w rzeczywistości zastąpione przez uczucia zupełnie odmienne, a przy tym jeszcze bardziej potęgujące zamęt w duszy bohatera:

Dawno już przestał życzyć sobie dziecka. Nienawidził teraz tego dziecka¹⁹.
[...] Ale dziecko? Skąd, po co, kto to taki?... Nie mógł tego pojąć w żaden sposób, nie mógł się do tej myśli wdroić. Wydawało mu się to czymś zbytecznym, nadmiarem, do którego długo nie mógł się przyzwyczaić²⁰.

[...] Lewin westchnął, przygnębiony. To śliczne dziecko wzbudzało w nim jedynie uczucie wstrętu i litości. Były to uczucia całkiem różne od tych, których się spodziewał²¹.

Problem niewiary Konstantego Dmitrycza sytuuje się w perspektywie oglądu całej powieści jako główna nić organizująca wokół siebie liczne wątpliwości bohatera i niejako pełniąc funkcję konwertera wywalającego zakodowaną w bohaterze skłonność do dwupłaszczyznowego ujęcia problemu. Z jednej strony umiejętność ta przyczynia się do poszerzenia określonego punktu widzenia i może stanowić próbę holistycznego ujęcia danego zagadnienia, z drugiej zaś strony potęguje rozbitcie wewnętrzne bohatera:

Gdy rozmyślał, czym jest i po co żyje, nie znajdował odpowiedzi i wpadał w rozpacz; lecz kiedy przestawał zadawać sobie te pytania, to wówczas jakby wiedział i czym jest, i po co żyje²².

[...] Lewin z całą pewnością wiedział, co powinien czynić, równie dokładnie wiedział, jak to czynić wypada²³.

[...] Czy postępowanie jego było dobre, czy złe – nie wiedział [...] Żył więc nie wiedząc i nie widząc przed sobą możliwości dowiedzenia się²⁴.

¹⁹ Ibidem, s. 782–783.

²⁰ Ibidem, s. 784.

²¹ Ibidem, s. 786.

²² Ibidem, s. 864.

²³ Ibidem, s. 866.

²⁴ Ibidem, s. 867.

Tak obfite nagromadzenie sprzecznych w swej treści fragmentów, w stosunkowo niewielkiej objętości tekstu²⁵ świadczy o ogromnym zamęcie panującym w duszy bohatera, lecz także o usilnych próbach „okiełznania” rozterek, przy pomocy łańcucha wywodów logicznych.

Momentem przełomowym, wnoszącym promyk nadziei (na odnalezienie choć części odpowiedzi na nurtujące pytania) w pełne wątpliwości życie wewnętrzne bohatera, nieoczekiwanie stała się zwyczajna rozmowa z wiejskim chłopem. Po raz kolejny zatem Konstanty Dmitrycz doświadcza swego rodzaju iluminacji (ros. *прозрение*) w niespodziewanych okolicznościach. Warto podkreślić, iż eskalacja wątpliwości i rozterek Lewina następuję w niezwykle ważkich momentach jego życia: na skutek obserwacji cierpienia, w konsekwencji nieuchronnie prowadzącego do śmierci (w przypadku Mikołaja), bądź też dającego nowego życia (syn Konstantego – Mitia), czyli zagadnień odnoszących się do sfery metafizycznej (jednak odwiecznie stanowiących komplementarną opozycję). Próba analizy życia wewnętrznego bohatera zgodnie z przyjętym w niniejszym artykule kluczem interpretacyjnym, mówiącym o głębokiej dychotomii jego uczuć i poglądów, pokazuje zatem, iż odpowiedzi na pytania dręczące Lewina wydaje się skrywać na przeciwległym biegunie sfery niematerialno-duchowej – w rzeczywistości. Codziennosc, prostota, praca – oto słowa – klucze stanowiące remedium. To właśnie dzięki nim bohater zdołał przedrzeć się przez płataninę myśli i choć na chwilę ukoić zbolące serce i duszę, znaleźć wytchnienie od natłoku dręczących go wątpliwości. I tak oto, będąc po raz kolejny zajętym pracą, pozwalającą mu odpocząć od natrętnych myśli, podczas rozmowy z niewykształconym, wiejskim chłopem, który zdawałoby się nie mógł nawet mieć pojęcia o stopniu skomplikowania pewnych spraw, Lewin doznał nieoczekiwanego olśnienia, przebłysku prawdy:

Słowa wypowiedziane przez Fiodora wywołały u Lewina skutek podobny do dziania iskry elektrycznej, która by nagle przemieniła i scalila całą chmurę zróżnicowanych, słabiotkich poszczególnych myśli, stale go absorbujących. [...] Czuł, że w duszy rodzi mu się coś nowego, i z rozkoszą dobierał się do tego nowego zjawiska nie wiedząc jeszcze, na czym ono polega²⁶.

Dzięki tej szczerzej, prostej rozmowie, bohater w końcu zrozumiał, że to, czego szukał, było zawsze na wyciągnięcie ręki, tylko on uparcie tego nie dostrzegał:

I Lewin pokrótce przebiegł w pamięci całą drogę, jaką umysł jego przebył w ciągu dwóch ostatnich lat, poczynając od chwili gdy na widok ukochanego, a beznadziejnie

²⁵ Przytoczono tylko wybrane fragmenty.

²⁶ L. Tolstoj, op. cit., s. 870.

chorego brata powziął wyraźną i oczywistą myśl o śmierci. Zrozumiawszy wówczas jasno po raz pierwszy, że każdy człowiek ma przed sobą jedynie cierpienie, śmierć i wieczne zapomnienie, zdecydował, że tak żyć nie można, że należy albo wytłumaczyć sobie swoje życie tak, by nie wyglądało ono na złośliwy żart jakiegoś szatana, albo się zastrzelić. Nie wybrał jednak żadnej z tych obu możliwości [...]. Gdy nie medytował nad sensem swego życia, był nawet szczęśliwy. [...] Żył (nie wiedząc o tym) z tych prawd duchowych, które wyssał wraz z mlekiem, myślał zaś nie tylko wbrew tym prawdom, ale starannie je omijając. Teraz stało się dla niego jasne, że mógł żyć jedynie dzięki wierzeniom, w których się wychował²⁷.

Spokój i poczucie absolutnego szczęścia związane z odkryciem sensu istnienia i przemiany, zachodzącej w duszy bohatera nie trwają jednak długo. Mimo uświadomienia sobie ogromnej wartości bezinteresownych czynów i odnalezienia w swym sercu długo wyczekiwanej miłości do syna („Dziś dopiero po strachu, jaki przeszedłem w czasie burzy, poznałem, jak bardzo go kocham”²⁸) bohater rozumie, że nie jest to koniec jego poszukiwań. Jednakże dzięki ulotności tych chwil całkowitego szczęścia Lewin przekonał się, jak wiele wysiłku potrzeba, aby zrozumieć innych. Uświadomił sobie także, że wiele w życiu się może zmienić i tylko dzięki tej wierze²⁹, którą wcześniej odrzucił, jest w stanie pogodzić się z istniejącym porządkiem świata i zaakceptować tę *wielodzielność* pewnych zjawisk, którą wcześniej postrzegał jako nienaruszalny monolit.

²⁷ Ibidem, s. 872–873.

²⁸ Ibidem, s. 892.

²⁹ Wyraz *wiara* nie został tu użyty w ścisłym znaczeniu tego słowa, więc nie należy go utożsamiać z religią. Jak wiadomo Tołstoj wielokrotnie wkładał w usta Lewina swe własne poglądy i tak też jest w tym wypadku; bohater mówi o filozoficzno-etycznej doktrynie, stworzonej przez autora *Wojny i pokoju* – tołstoizmie.

Jędrzej Melchior Paulus

(Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

ПРОЕКТ: ЛИТЕРАТУРА 2.0 ДМИТРИЯ ГЛУХОВСКОГО

Дмитрий Алексеевич Глуховский это представитель новейшего поколения русских писателей. Автор *Сумерков* родился в Москве в 1979 году в либеральной интеллигентской семье, учился в Израиле, а потом работал в русском радио и в европейских телекомпаниях, таких как „Deutsche Welle” или „Euronews”¹. Его космополитический опыт работы, знание нескольких языков и факт, что он постоянно пользуется Интернетом, как главным средством коммуникации довели к тому, что Глуховский стал новым типом интерактивного писателя.

Каждая из его работ, изданных после 2005 года, пользовалась большим успехом не только в России, но и за границей. Его литературное творчество это смесь фантастики и триллера предназначена в основном для любителей популярной литературы. Самый известный роман писателя – *Метро 2033* это история жизни молодого человека – Артема и его приключения в тоннелях московского метрополитена после ядерной войны. Для Глуховского социальная сеть, Интернет или Живой Журнал (Live Journal) являются натуральным средством коммуникации с окружающим миром. В одном из интернетных интервью он высказывается по поводу сюжета своей книги как о лаборатории, которая помогает ему думать о ситуации человека после падения цивилизации. Писатель говорит, что когда все, чего цивилизация достигла, уже утрачено, остаются только расплывчатые мифы, сказания и легенды, которые скоро исчезнут. И будущее кажется таким мрачным и непредсказуемым². Действия, описанные в книге *Метро 2033*, а также употребление фантастического жанра в повествовании разрешают писателю совместить правду и фикцию на одном литературном фоне. В этот способ разные элементы – фантастические и реалистические – пересекаются, что дает возможность передать свои размышления в интересной форме³.

¹ Глуховский Дмитрий Алексеевич, <http://www.litmir.net/a/?id=5> (02.02.2013).

² „Метро 2033” Дмитрий Глуховский, <http://www.labyrinth.ru/news/2957/> (01.02.2013).

³ E. Szczęsna, *Narracja jako chwyt tekstowy*, [в:] *Opowiadanie w perspektywie badań porównawczych*, pod red. Z. Mitosek, Kraków 2004, s. 251.

В своей книге Глуховский старается создать мир, привлекающий читателя своей тайной. Для такого эффекта писатель пользуется многими приемами, которые присутствуют в популярной культуре. *Метро 2033* – сочинение, которое мы можем зачислить в жанр постапокалиптической прозы. Писатель дает мало ответов и задает больше вопросов касающихся жизни в метро. Не до конца известным является повод пребывания людей в тоннелях. Из разговоров героев, также из описания постапокалиптического мира, мы узнаем только, что двадцать лет раньше произошел ядерный конфликт, в результате которого большинство населения погибло, а оставшиеся в живых сошли под землю. Замысел апокалипсиса совсем не новый. Начиная с древних библейских описаний, он присутствующий в культуре почти сначала. *Метро 2033* в основном пользуется еще общим человеческим страхом перед концом нашего мира, различными катастрофами и тем, чего не знаем. Этот страх существует в человеческой психике с самого начала культуры и стал основой многих религий и философских систем⁴.

Автор, однако, гораздо чаще ссылается на новые мотивы апокалипсиса. Примером может служить снят в 1979 году кинофильм *Mad Max* – история последнего справедливого полицейского, который борется с бандитами в постапокалиптическом мире. Литературное влияние могли оказать книги *Противостояние* или *Долгая прогулка*, автором которых является американский писатель – мастер популярной литературы, известный во всем мире – Стивен Кинг. Обе упомянутые книги показывают мир после массовой смерти населения либо из-за эпидемии страшной болезни, либо из-за ядерного конфликта. Следует заметить, что героем второй книги является молодой человек в возрасте 20–25 лет, которому поручено задание выиграть гонки. *Метро 2033* – книга, главным сюжетом которой является выполнение задания – прожить путешествие героя к определенной станции метрополитена и передать тайную информацию. Герой *Метро 2033* – Артем, чтобы спасти людей от смерти, бежит в Полис, станцию, которая является одним из микросообществ метро. Артем – избранник судьбы. Похоже героя книги Кинга, ему около двадцати лет. Он родился еще на поверхности земли, видел лучи солнца и физически отличается от людей, которые родились под землей. Возраст героя может подсказывать, что он родился в 2012–2013 году. В этом проявляется еще один пример хорошей ориентировки автора в популярной культуре. Неслучайно факт апокалипсиса, ядерной войны и конца мира связан с этой датой.

⁴ Л. Фишман, *Вот вам архаика, а постмодерна не будет. Заметки о посткатастрофической фантастике*, <http://magazines.russ.ru/druzhba/2009/10/fi14.html> (03.02.2013).

Глуховский ссылается на предсказание Майя, которое в последние годы стало очень популярным продуктом общим для всех пользователей СМИ.

Следует отметить, что автор ссылается на классику фантастики. Самая идея деградации человечества и их жизни под землей после катастрофы встречается в *Машине времени* Герберта Уэллса. В сочинении появляются сталкеры – люди, которые нарушая запреты, выходят из тоннелей метро на радиоактивно искаженную поверхность земли, чтобы искать там ценных вещей. Введение этих персонажей в действия, происходящие в книге, являются прямой ссылкой на *Пикник на обочине* классиков советской фантастики – братьев Стругацких, а также на фильм, обоснованный на мотивах этого романа – *Сталкер*, режиссером которого был Андрей Тарковский. Книга хорошо вписывается в присущую в новейшей русской литературе тематику жизни после конца мира. Примером могут послужить романы *Кысь* Татьяны Толстой, *Лед* или *Бро* Владимира Сорокина, *Шахта* Михаила Балбачана. Книга Глуховского своим сюжетом и описанными картинками борьбы со злом напоминает сценарий компьютерной игры. Быстрые и кровавые поединки с мошенниками или чудовищами, техническая характеристика оружия, полные деталей картины боевых действий сильно ссылаются на классику видеоигр. Мотив мира после ядерной войны, в котором молодой человек выполняет порученное ему задание, впервые появился в одном из самых старых цифровых произведений – *Fallout*. Сюжет, адаптирован на русскую почву, был показан в известной игре *S.T.A.L.K.E.R.*, действие которой происходит в Чернобыльской зоне, искаженной после взрыва в атомной электростанции.

Автор *Метро 2033* очень хорошо пользуется известными элементами, в основном американской поп-культуры, и смешивает их с легендами о московском метро и секретных тоннелях, построенных под Москвой в сталинские времена. Речь идет о линии Д-6 или о проекте Метро-2, которыми могли пользоваться секретари коммунистической партии или президент России. Интерес к этому вопросу проявился особенно во время Холодной войны и после распада Советского Союза. Эта тема рассматривалась даже американской разведкой⁵. Вполне допустимо, что привлекательность книги *Метро 2033*, особо для поколения, для которого Интернет является натуральным средством информации и коммуникации, в основном заключается в использовании поп-культурных мотивов и не совсем известных информации, касающихся истории московского метрополитена.

⁵ D. Cheney, *Military Forces in Transition*, red. D. Cheney, Washington 1991, с. 40.

Книга Глуховского заслуживает внимания не только тем, что она – собрание хорошо использованных мотивов, которые легко находит пользователь Интернета, читатель популярной прозы или компьютерный игрок. Глуховский стал совсем новым типом писателя.

В 2002 году, после нескольких неуспешных проб опубликовать свою первую работу – *Метро 2033* в издательстве, писатель решил сделать эксперимент. Он выложил первые главы романа в Интернете на своем сайте. К каждой главе, в приложении автор давал ссылки на музыку, которая, по его мнению, помогает почувствовать мрачное настроение тоннелей метрополитена будущего. К цифровой, а потом печатной версии произведения автор добавил карту метро, которая позволяла читателю наблюдать за путем главного героя. Постепенно сайт начал пользоваться все большей популярностью, а сам писатель просил читателей высказывать свое мнение на тему следующих глав своего сочинения. Этим путем он получал много отзывов о сюжете книги, мог исправлять ошибки. В разных интервью он потом подчеркивал, что книга не была бы хорошей, если ему не помогали бы читатели. Среди них находились представители разных профессий и именно они помогли писателю создать более достоверные детали книги. Начиная с описания станций метрополитена и заканчивая на деталях оружия – читатели оказали большое влияние на автора. Этим способом читатели стали соавторами книги, которую написал Дмитрий Глуховский, а *Метро 2033* является коллективным трудом, главным редактором которого считается Дмитрий Глуховский.

В своем докладе для международной программы TED, с помощью которой по Интернету распространяются новые научные исследования, Глуховский называет свою книгу „литературой *open source*” (открытого источника) и „литературным *shareware*” (компьютерная бесплатная программа). Писатель пользуется компьютерным жаргоном характерным для авторов бесплатных программ, которые распространяются в Интернете и которыми можно пользоваться, не заботясь о чьих-нибудь авторских правах. Кроме того автор считает, что Интернет – самое хорошее средство для неизвестных авторов, чтобы заявить о себе широкому кругу читателей, а потом стать настоящим издаваемым писателем. Он тоже обращает внимание на факт, что Интернет является все чаще натуральной средой молодого поколения, которое нередко создает литературу на блогах или своих сайтах⁶.

⁶ *TedxVorobyovy-Gory – Dmitry Glukhovsky – Literature 2.0*, http://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=NOLrAm1CmX8#! (03.02.2013).

Возникновение книг, которые создаются группой с помощью Интернета, наблюдаем в начале XXI века в популярной литературе. Возможно, что замысел выложить главы в Интернете, совсем не новый. Упомянутый уже Стивен Кинг писал платный роман в Интернете в 2001 году. Немного раньше, чем книга Глуховского, на сайте Сергея Лукьяненко, автора фантастики (*Ночной дозор*, *Дневной дозор*) – мы могли читать главы его новых сочинений. Очень интересным является факт, что автор попросил читателей помочь ему писать сочинение. Кроме Глуховского, нет писателя, книга которого так успешно распространилась с помощью сети по всему миру. Следует еще обратить внимание на несколько факторов, которые привели к тому, что книга пользуется такой популярностью. Одним из главных мы можем считать то, что сочинение передается по миру с помощью Интернета – СМИ, которое не знает границ и оно достаточно легкодоступное многим людям. Если желающий может прочитать книгу на сайте Глуховского, этот факт вызывает еще другую реакцию – он может тоже легко связаться с автором книги. Когда Глуховский писал следующие главы на сайте, читатель являлся важным компонентом процесса создания сочинения. Смесь этих факторов привела еще к массовой популярности книги и изданием ее огромным тиражом в России и за границей.

Книга *Метро 2033* характеризуется еще одной интересной чертой. Большой успех, издания в больших тиражах и популярность в мире привели к тому, что сочинение Глуховского стало основой для следующих действий, которые придали *Метро* новых фанатов. После публикации первой версии книги, Глуховский, пользуясь международной известностью своего творчества, скоро издал продолжение истории – *Метро 2034*. На основе этой дилогии создано компьютерную игру под названием *МЕТРО 2034*. Сюжет игры был основан на книгах, но не отвечал на многие вопросы, которые писатель поставил в своих сочинениях. Компьютерная игра тоже пользовалась популярностью, что опять привело к росту продажи книг. Часть читателей начала писать свои версии продолжения истории и посылать Глуховскому. Скоро решил он издать проект под общим названием *Вселенная Метро*. Это мероприятие объединяет многих артистов, музыкантов и писателей, которые создают разные виды творчества, главной темой которых является жизнь и приключения людей в мире придуманном Глуховским. На сайте проекта можно бесплатно выложить свои картины – изображения мира после катастрофы или скачать музыку, которая связанная с тематикой книги. Самое важное из литературоведческой точки зрения – возникновение новых писателей, которые пользуются исто-

рией Глуховского, чтобы создать свои оригинальные сюжеты. Проект *Вселенная Метро* – это международное и многоязыковое явление. Вопреки мнению, что емкость сюжета апокалипсиса ограничена до сих пор, в мир вышло более двадцати книг связанных с проектом, написанных авторами из разных стран мира.

Совокупность явлений, которые раньше мы встречали достаточно редко: бесплатное распространение литературы с помощью Интернета, проект *Вселенной Метро* привели к тому, что творчество писателя оказало достаточно большое влияние на читателей и критиков культуры. Очень часто его литературные достижения и проект *Вселенная Метро* вызывают сильные споры. У Глуховского свои защитники и фанаты. Они сотрудничают с автором и, похоже, как с *Метро 2033*, помогают ему издавать новые книги. Критики очень часто подчеркивают факт, что сюжет схематический и простой, а точное описание деталей и введение слишком многих проблем, лишают сочинение привлекательности⁷. Иногда обращается внимание на отсутствие линейности времени и запутанный сюжет, который не позволяет найти дихотомию правда – фальшь⁸. Самым большим упреком является сильное соединение литературы бизнеса. Проанализировав успех проекта *Вселенной Метро* можно считать, что творчество писателя является хорошо обдуманым бизнес-планом. Защитники приводят примеры самых великих писателей, которые создавали сочинения по заказу или чтобы расплатиться с кредиторами. Несомненно, издания книги в огромных тиражах и ее массовость, распространение с помощью Интернета и сильная связь с рынком, являются чертой литературы XXI века. Творчество Дмитрия Глуховского заслуживает нашего внимания, несмотря на разногласия в восприятии качества его достижений. Оно вызывает широкую дискуссию, и именно она является хорошей чертой его достижений. Писатель своей деятельностью показал совсем новый способ создавать и распространять литературу и тем же способом сильно повлиял на других писателей и критиков.

⁷ М. Белозеров, *Рецензия на роман Дмитрия Глуховского „Метро 2033“*, http://zhurnal.lib.ru/b/bubjakin_m_j/resenz5.shtml (05.02.2013).

⁸ М. Галина, *Фантастика/Футурология. Мир без Солнца*, „Новый мир“ 2010, № 8, с. 23.

Karolina Pszczoła

(Uniwersytet Jagielloński, Kraków – Polska)

**LITERATURA WOBEC SZTUK PLASTYCZNYCH.
WYBRANE PRZYKŁADY EKFRAZY W POEZJI UKRAIŃSKIEJ
XX WIEKU**

Relacje literatury i sztuk plastycznych od wieków budziły kontrowersje zarówno pośród twórców jak i teoretyków sztuki¹. Dzisiaj to zagadnienie plasuje się w kręgu zainteresowań badawczo-interpretacyjnych komparatystyki intersemiotycznej². Szczególnym przypadkiem relacji literatury i sztuk plastycznych jest ekfraz – zjawisko o niedookreślonym statusie, funkcjonujące jako rodzaj retorycznej figury myśli, bądź też nabierające wymiaru gatunkowego (ekfraz poetycka). Dwudziestowieczna poezja ukraińska obfituje w różnego rodzaju ekfrastyczne przedstawienia, w refleksji badawczej pojęcie to jest niemal nieobecne. Analiza dwóch zupełnie odmiennych sposobów realizacji ekfrazy – wierszy Mykoły Bażana i Ihora Kałynca stanowi nową, dla tej poezji, propozycję interpretacyjną i włącza twórczość obu poetów w zakres badań intersemiotycznych.

Przed przejściem do analizy poszczególnych utworów należy zwrócić uwagę na wspomnianą powyżej niedookreśloność ekfrazy, problemy jej definicji i granic. Słownik terminów literackich pod redakcją Janusza Sła-

¹ O ich bliskości i podobieństwie pisał już w 23 r. p.n.e Horacy w *Liście do Pizonów*, udowadniając, że *ut pictura poesis*. Formuła ta na wieki zdeterminowała myślenie o „sztukach siostrzanych”. Dopiero w XVIII wieku Gotthold Ephraim Lessing w *Laokonie*, czyli o granicach malarstwa i poezji sprzeciwił się takiemu pojmowaniu tych sztuk, jasno wyznaczając granice obu rodzajów twórczości artystycznej, podkreślając ich odrębność i specyfikę.

² O granicach komparatystyki i jej wymiarze intersemiotycznym zob.: *Badania porównawcze. Dyskusja o metodzie*, red. A. Nowicka-Jeżowa, Izabelin 1998; B. Bakula *Historia i komparatystyka. Szkice o literaturze i kulturze Europy Środkowo-Wschodniej w XX wieku*, Poznań 2000; R. Etiemble, *Porównanie to jeszcze nie dowód*, „Pamiętnik Literacki” 1968, z. 3; *Intersemiotyczność: literatura wobec innych sztuk (i odwrotnie)*, red. S. Balbus, A. Hejmej, J. Niedźwiedź, Kraków 2004; H. Janasek-Ivaničkowa, *O współczesnej komparatystyce literackiej*, Warszawa 1980; A. Kola, *Nieklasyczna komparatystyka. W stronę nowego paradygmatu*, „Teksty Drugie” 2008, z. 1-2; *Komparatystyka dla humanistów*, red. M. Dąbrowski, Warszawa 2011; *Komparatystyka dzisiaj, problemy teoretyczne*, red. E. Szczęsna i E. Kasperski, Kraków 2010, t. 1: *Literatura a malarstwo – malarstwo a literatura. Panorama myśli polskiej XX wieku*, red. G. Królikiewicz, O. Płaszczewska, I. Puchalska, M. Siwiec, Kraków 2009; S. Wyslouch, *Literatura a sztuki wizualne*, Warszawa 1994.

wińskiego podaje bardzo skrótową i ograniczoną definicję terminu *ekfraz* tłumacząc ją jako „(gr. *ekphrasis* = dokładny opis) – utwór poetycki będący opisem dzieła malarskiego, rzeźby lub budowli, np. *Oda do urny greckiej* J. Keatsa”³. W polskiej refleksji badawczej ekfraz zagościła wraz z artykułem Edwarda Balcerzana⁴, który definiował ją jako pewien rodzaj transmutacji dzieła sztuki, formę krytyki artystycznej, rodzaj eseju lub recepcji obrazu⁵. Z biegiem czasu pojęcie to wzbogacało i uzupełniało swój zakres znaczeniowy. Istotny wpływ na kształtowanie się pojęcia miała działalność literaturoznawcza Andrzeja Nowakowskiego, który uznał, iż obraz stanowi jedynie punkt wyjścia dla poetyckich rozważań, używając przy tym interesujących sformułowań definiujących takich jak: „dokument przeżycia estetycznego” czy „horyzont obrazu”⁶. Elementy dominujące we współczesnym rozumieniu ekfrazy zaproponował Michał Paweł Markowski, wywodzący ekfrazę ze szkół rzymskiej retoryki i traktujący ją jako reprezentację. Markowski uwypuklił napięcie wyróżniające ekfrazę spośród innych form przedstawienia: z jednej strony zmierza ona do hypotypozy (unaocznienia przedmiotu), z drugiej na pierwszy plan wysuwa sposób prezentacji danego dzieła.

Nieco inne podejście do tej problematyki prezentuje Adam Dziadek⁷, choć wyraźnie inspirowany myślą Markowskiego, rekomenduje stosowanie pojęcia „ekfrastyczności” w odniesieniu do tekstów współczesnych, jako że są one według niego niepełne – nie spełniają „wyznaczników ekfrazy”. Sam wrocławski badacz wymienia jednakże wyłącznie dwa takie wyznaczniki. Pierwszym z nich są „wyraźne oznaki metajęzykowe, które bezpośrednio odsyłają do konkretnego dzieła sztuki malarskiej, rzeźbiarskiej lub architektonicznej”⁸ (tytuł, podtytuł, opatrzenie cyklu nazwiskiem malarza). Drugim wyznacznikiem są elementy opisu dzieła sztuki umieszczone wewnątrz tekstu literackiego, które pozwalają powiązać tekst z konkretnym dziełem. Korzystając z osiągnięć semiotyków (wstawienie dzieła sztuki jako interpretanta w triadycznym ujęciu znaku Charlesa Pierce’a, a także wykorzystanie terminu interpretanta wprowadzonego do literaturoznawstwa przez Michaela Riffaterra) w *Obrazach i wierszach* Dziadek oddziela od siebie dwa sposoby interpretacji związków literatury i sztuk plastycznych, ustalając ich

³ *Ekfraz*, [w:] *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Wrocław 2002.

⁴ E. Balcerzan, *Poezja jako semiotyka sztuki*, [w:] *Pogranicza i korespondencje sztuk*, red. T. Cieślakowska, J. Sławiński, Wrocław 1980.

⁵ A. Grodecka, *Wiersze o obrazach*, Poznań 2009, s. 15.

⁶ A. Nowakowski, *Poezja w galerii malarstwa. Rekonesans*, „Rocznik Komisji Historyczno-Literackiej” 1990, nr 27, s. 177.

⁷ A. Dziadek, *Obrazy i wiersze*, Katowice 2011, s. 48–51.

⁸ *Ibidem*, s. 50.

hierarchiczny porządek: obraz jako interpretant poezji oraz poezję jako interpretację sztuki.

Najpełniejszą jak dotąd definicję ekfrazy zaproponowała poznańska komparatystka – Aneta Grodecka. Stosując określenia zapożyczone z prac Mieczysława Wallisa i Mieczysława Porębskiego wyróżniła ona pięć typów. Pierwszy z nich, to ekfaza informacyjna, która ogranicza się do prezentacji obrazu poprzez narrację i opis. W tym przypadku fundamentalną była zasada wierności skrupulatnego wyjaśniania poszczególnych scen i rozwiązań malarskich, z czasem jednak obserwuje się odejście na tej zasady na rzecz swobody, a ekfrazy przeradzają się w wariacje uruchamiające różnorodne skojarzenia. Drugim typem jest ekfaza dyskursywna, przyjmująca formę wypowiedzi osób z obrazu (monolog lub dialog) i stanowiąca najczęściej rozszerzenie wszelakich gestów zamieszczonych przez malarza. Kolejna, to ekfaza inwokacyjna, czyli forma prośby lub modlitwy potencjalnego odbiorcy do namalowanej postaci. Najwcześniejsze realizacje tego typu ekfrazy dotyczą głównie obrazów religijnych. Ekfrazę syntetyczną najczęściej spotyka się w formie sentencji lub krótkiego komentarza, zwięźle ujętej zasadniczej myśli danego obrazu. Ostatnią odmianą jest ekfaza ekstatyczna, czyli próba zarejestrowania subiektywnych doświadczeń percepcyjnych, która koncentruje się wokół analizy warstwy malarskiej (koloru, przestrzeni, tworzywa)⁹.

Problematykę ekfrazy zwykło się omawiać w kontekście relacji literatury i malarstwa, zupełnie na margines spychając kwestie relacji z architekturą. Pierwszy omówiony przeze mnie przykład ekfrazy w poezji ukraińskiej – wiersza Mykoły Bażana *Katedra* będzie dotyczył tego właśnie odniesienia. Jak stwierdza Alina Biała:

Sztuka literacka dysponuje środkami pozwalającymi imitować budowlę, tworzyć rozmaite jej obrazy oraz wywoływać wpływ na obserwatora. Dzięki temu dzieło architektury stanowi istotny motyw dla dzieł literackich. Jego nośnikiem są środki podawcze, głównie opis (rejestrujący wygląd obiektu) i opowiadanie (ukazując jego dzieje)¹⁰.

Warto w tym miejscu zaznaczyć, że architektura wkroczyła do świata sztuki poprzez wykorzystanie elementów skoncentrowanych nie na funkcjonalności, ale na estetyce.

Kompozycja dzieła architektonicznego jest zawsze oparta na rygorach ścisłości myślenia geometrycznego i matematycznego, mających zapewnić budowli trwałość, a także piękno i harmonię formy. „Przymioty te często usiłowano przenieść na strukturę tekstu pisarza, przyrównując jego wysiłek twórczy do dzieła budowniczego”¹¹. Szczegół-

⁹ Zob. A. Grodecka, op. cit., s. 28.

¹⁰ A. Biała, *Literatura i architektura. Korespondencja sztuk*, Warszawa 2010. s. 21.

¹¹ *Ibidem*, s. 22.

nym przykładem „przekładu” dzieła literatury na architekturę stała się gotycka katedra, poprzez swoje odwołanie do środków ekspresji rzeźbiarskiej i malarskiej¹². Taka świątynia była Biblią dla ubogich „świętą księgą z kamienia”, którą czytał „nieczytający” człowiek wieków średnich. Katedra jest wzorcowym przykładem stylu gotyckiego, formą, w której styl ten realizuje się najpełniej, tu pośród najświetniejszych na pierwszy plan wysuwa się francuska Notre Dame. Typowo gotyckie wieże, łuki, filary, elementy architektoniczne wysmuklające budowlę miały na celu wyrazić dążenia i myślenie ludzi wieków średnich – wzbić się ku niebu, przybliżyć do królestwa Bożego. Jak pisze Umberto Eco: „...architektura jest sztuką, która najsmielej stara się odtworzyć swoim rytmem porządek wszechświata”¹³. Wszelakie ornamenty, czy to w postaci płaskorzeźby, czy malowideł wyrażały porządek wertykalny, jako odnoszący do transcendencji. Strzelistość, ciągle wznoszenie się ku górze to najbardziej wyraziste cechy gotyku.

Przechodząc już do samego wiersza zacznę od jego pierwiastków konstrukcyjnych. Tutaj w pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na rytmikę utworów Bażana. Ukraiński poeta stosuje zwykle wiersz polimetryczny. W wierszu *Katedra*, jaki i w całym cyklu *Budowle* mamy różne jego warianty, lecz dominują dwu- i trójstopowe jamby. Rytmika ma za zadanie oddanie struktury gotyckiej budowli, która jest stosunkowo harmonijna, ale nie jest to harmonia oparta na prostej symetrii, lecz pełna niespodziewanych elementów, załamujących schematyczność szkieletu. Taki sam cel ma budowa eufonicznych i kakofonicznych zestawień dźwiękowych.

Warto w tym momencie spojrzeć na zjawisko syntezy sztuk w ogóle, również na innych płaszczyznach. Co ciekawe, Bażan usiłuje oddać fenomen architektury nie tylko za pomocą słownictwa specjalistycznego z tej dziedziny sztuki, ale również poprzez kontaminację z wielkimi dziełami muzyki. Katedra staje się oratorium, kolumny dźwięczą niczym obój, kamienne mury odtwarzają ton „Dies irae”. Efekt przenikania się słowa i sztuki architektonicznej został osiągnięty poprzez oddanie osobliwości architektonicznych gotyk poprzez odpowiednio „ciężkie” metafory i epitety, antytezy i nietypowe zestawienia np. „pochmurna zawierucha lat”¹⁴, „strzeliste wieże – palców ostrych dotyk”, „jaskinia wiary – rój odpustów”.

Konsekwentne budowanie wiersza (rytm, metafora, obrazy) na zasadzie przeciwieństw odtwarza kontrastowość samej budowli, jest rów-

¹² Por. ibidem, s. 21.

¹³ U. Eco, *Imię róży*, tłum. A. Szymanowski, Warszawa 1987, s. 33.

¹⁴ Wszystkie cytaty poezji Bażana pochodzą z wydania: M. Bażan, *Katedra*, [w:] idem, *Poezje wybrane*, wybór i wstęp F. Nieuważnego, Warszawa 1986, s. 28-30.

noznaczne z ideowo-kompozycyjną dwoistością wiersza. Utwór ten jest bowiem nie tyle opisem gotyckiej budowli, co stanowi pretekst do refleksji nad średniowiecznym sposobem myślenia, nad problematyką społeczną. Poeta obnaża paradoksy późnośredniowiecznego funkcjonowania. Z jednej strony, „kamienne Dies Irae” nawołuje do porzucenia grzesznego życia, nawrócenia, jest miejscem różańcowej modlitwy przypominającym o boskim gniewie i sądzie, „świętobliwy gotyk”. Z drugiej strony, jest to przede wszystkim miejsce wzniesione przez i dla feudałów, miejsce zbudowane na ludzkiej niedoli i cierpieniu. Poprzez zobrazowanie tej pamiątki architektonicznej poeta ukazuje rozłam myślenia późnego średniowiecza, którego wyrazem była właśnie sztuka gotycka. Katolicka katedra powstała na „sławę feudałów” i jest świadectwem wyszysku, impulsem do uświadomienia zwykłych ludzi. To potężne architektoniczne oratorium powstało wszakże z ludzkiej nędzy, „głodnych lat i ciał”. W bezpośrednim zestawieniu obrazów artystycznych i społecznych ujawnia się wewnętrzny zamysł twórczy: finalna scena ukazuje wyszczerbione miecze i kosy Żakerii¹⁵ – synonim wystąpienia przeciwko szlacheckiemu porządkowi. Gotycka budowla jest zatem dla poety pretekstem umożliwiającym przejście do ogólnej refleksji nad dziejami, historią społeczną i kulturową.

Można by w tym miejscu zapytać dlaczego właśnie ta architektoniczna pamiątka prowadzi twórcę do takich rozważań? Za słowami Aliny Białej:

Dzieło architektoniczne, silniej niż inne rodzaje sztuki noszą w sobie znamiona historii, często to w budynkach najlepiej widać ślady historycznej zawieruchy, wiele mówi również o kulturowym charakterze danego regionu, tutaj zdecydowanie zaznacza się każda niejednorodność¹⁶.

Gdybym miała opisać ten wiersz za pomocą kilku słów użyłabym metafory mówiącej, że podobnie jak katedra jest on tworem skonstruowanym, wyrzeźbionym z ciężkiego kamienia, który wywołuje wrażenie przepychu, majestatu i niepokoju. Nie na darmo ukraińskie literaturoznawstwo nazywa Bażana budowniczym/architektem słowa. Na zakończenie tej części pozwolę sobie jeszcze zacytować Jana Parandowskiego:

Konstrukcja, struktura, tymi słowami wyraża się najgłębsze pokrewieństwo: dzieło pisarza jak twór architektoniczny buduje się od podstaw, miesiącami, czy latami, powieść w swych rozdziałach rozkłada się jakby na piętra, a w wierszach nietrudno

¹⁵ Żakeria – powstanie ludowe w Francji w 1358 r., którego przyczyną było przede wszystkim wyzyskiwanie szerokich mas chłopskich przez grupy uprzywilejowane. Doszło do złupienia Paryża i zniszczenia wielu zamków. Bunt został krwawo stłumiony przez wojska króla Nawarry Karola II Złego, wojska francuskie i angielskie.

¹⁶ A. Biała, op. cit., s. 41.

zobaczyć łuk, zwieńczenia, wiele elementów architektonicznych wiążących rozsypkę słów w twardą i mocną konstrukcję¹⁷.

Całkowicie inną realizacją w ekfrazy jest wiersz Ihora Kałynca za-tytułowany *Na pocztówce – O. Bohomazow „Tracze”. Tryptyk*¹⁸. Pierwsza z części tryptyku stanowi przede wszystkim dość dokładny opis obrazu z uwzględnieniem kolorystyki oraz techniki malarskiej:

zdzieram z siebie
korę szorstką i brunatną
uwolnione zostaje
gorące drzewo ochra staje się ochrą
pomarańczowe pomarańczowym
zębate piły
zielonego
niebieskiego
czerwonego
zaścielają ziemię
złotymi trocinami [...]
oczyszczenie ludzi
i drzewa
wszystkiego
co tworzy sześcian¹⁹.

Choć podmiot liryczny konsekwentnie wyraża się w pierwszej osobie, to nie zawsze wypowiada się on „we własnym imieniu”. O ile w pierwszej części podmiot liryczny jeszcze może być postrzegany jako, mimo wszystko, zewnętrzny, choć niezwykle empatyczny obserwator, o tyle w drugiej części trudniej określić relację podmiot – bohater wiersza. Odnosi się wrażenie, iż osoba mówiąca w wierszu jest tożsama z bohaterem obrazu, wydaje się, że „przemawia głosem” drewnianych surowców, wyraża emocje i refleksje ontologiczne związane z bolesnym przeobrażeniem:

tematy
radosnego żywicznego
dojrzewania
i bolesnego przeobrażenia
jak znaleźć tonację
przeciwności
w nowej esencji
w śpiewnych deskach²⁰.

¹⁷ J. Parandowski, *Refleksje*, Wrocław 1975, s. 145.

¹⁸ І. Калинець, *На листівці – О. Богомазов „Пиляри”. Триптих*, [w:] того ж, *Слово триваюче. Поезі*, Харків 1997, s. 292–294.

¹⁹ Ibidem, tłumaczenie własne.

²⁰ Ibidem, tłumaczenie własne.

Również w kontekście wiersza Kałyncia należy wspomnieć szerzej o zjawisku interferencji sztuk w ogóle: i tutaj obraz i słowo przemawiają do odbiorcy za pomocą muzyczności, zarówno na poziomie fonetycznej gry, jak i na poziomie leksyki, mamy: tonację, śpiew, akordy.

W ostatnim fragmencie tryptyku podmiot ponownie staje raczej w pozycji obserwatora. Obraz Bohomazowa schodzi na dalszy plan, przywołane zostają natomiast inne wybitne postaci tak zwanego „rozstrzelanego odrodzenia”²¹ – Łeś Kurbas, słynny reżyser i twórca eksperymentalnego teatru ukraińskiego oraz Mykoła Kulisz, znakomity dramaturg, którego, moim zdaniem, uważać należy za prekursora teatru absurdu. „Ja” liryczne wyznaje jednak już na początku, że „zapomina” o nich (jak i o innych rzeczach czy zjawiskach, które zostają kolejno wymienione). Finał wiersza przynosi dość nieoczekiwaną scenę: tajemniczy „Białogłowy” dyryguje próbą/powtórką „piłowania lasu” i „niedoli wiórów”²². Dzieło ukraińskiego kubofuturysty staje się zatem obrazem poetyckim, swoistą metaforą losu wybitnych twórców ukraińskich. Sądzę, że można tutaj przyjąć dwie ścieżki interpretacyjne: odnieść sytuację „piłowania” do tych właśnie twórców i uznać je za synonim zniszczenia lub, co mnie samej wydaje się bliższym podejściem potraktować „wióry” jako społeczeństwo, które skrupulatnie „piłowane” przez system przeobraża się, przyjmuje nowe formy i zapomina, to, co w systemie totalitarnym zapomnieć należy. Jakimkolwiek tropem nie podążyc, nie można pominąć refleksji nad kondycją kultury ukraińskiej i jej odbioru.

Podsumowując, zakres problematyki omówionych przeze mnie utworów zawiera się w zagadnieniach związanych z komparatystyką intersemiotyczną. Uważam za właściwe przywołanie w tym kontekście pojęcia ekfrazy, jako że w obu tekstach wyróżnić można dwa podstawowe wyznaczniki ekfrazy, czyli metajęzykowe oznaki (odwołanie do konkretnego dzieła sztuki, często pojawiające się w tytule, podtytule, czy w inny sposób wyraźnie zasugerowane) oraz elementy opisu. O ile w przypadku wiersza Ihora Kałyncia, wymienione wyznaczniki są dość oczywiste, o tyle zasadność użycia pojęcia ekfrazy w stosunku do utworu Mykoły Bażana może podlegać dyskusji. Niemniej jednak, sądzę, że obydwa poetyckie przedstawienia mieszczą się w kategorii ekfrazy ekstatycznej opisaney przez Anetę Grodecką, przy czym wiersz Kałyncia zawiera pierwiastki właściwe innym jej typom (informacyjna, dyskursywna).

²¹ Na temat „rozstrzelanego odrodzenia” zob. m.in.: Ю. Лавріненко, *Розстріляне відродження. Антологія 1917–1933*, Київ 2004; О. Кочарев „*Rozstrzelane odrodzenie*” oraz *strategie przetwarzania*, „Kultura Enter” 2008, nr 9, <http://www.kulturaenter.pl/0/02dw4.html> (03.02.2013); А. Корнієнко, *Rozstrzelane odrodzenie*, Kraków–Przemysł 2010.

²² І. Калинець, op. cit., tłumaczenie własne.

Mimo zasadniczych i oczywistych różnic na płaszczyźnie poetyckiej obydwie utwory łączy jeszcze inna, niezwykle istotna cecha. Dla twórców dzieło sztuki jest impulsem do głębokiej refleksji dotyczącej kultury oraz społeczeństwa w konkretnym (dzięki referencyjności do dzieła sztuki właśnie) momencie dziejowym. Ponadto warto zaznaczyć, że przytaczane wiersze są częściami całych cykli poetyckich poświęconych dziełom malarskim i architektonicznym. Pojęcie ekfrazy w odniesieniu do całego kompleksu dzieł tych dwóch autorów otwiera możliwości nowych, pogłębionych interpretacji, czy reinterpretacji dotychczasowego sposobu postrzegania tej twórczości oraz wskazuje na intelektualne zakorzenienie obu poetów w kulturze.

Anna Stryjakowska

(Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

ROSYJSKO-SERBSKIE STOSUNKI POLITYCZNE W KONTEKŚCIE INTEGRACJI SERBII Z UNIĄ EUROPEJSKĄ

Federacja Rosyjska i Republika Serbii dysponują solidną podstawą do rozwoju dobrych stosunków bilateralnych. Składa się na nią bliskość etniczna, kulturowa i konfesyjna, a także historyczne tradycje współpracy. Moskwa od wieków stara się uczestniczyć w procesach decyzyjnych dotyczących regionu, występując na arenie globalnej w roli protektora Belgradu. Ewolucja sytuacji międzynarodowej po rozpadzie zimnowojennego ładu implikowała jednak osłabienie rosyjskich wpływów na Bałkanach. Zmiany, jakie zaszły na szczytach władzy w obu państwach u progu XXI wieku skutkowały ponadto ograniczeniem czynnika symbolicznego we współpracy dwustronnej i pragmatyzacją wzajemnych relacji. Moskwa musiała przyjąć do wiadomości rosnące zaangażowanie Wspólnoty Europejskiej w regionie. Po upadku rządów Slobodana Miloševića w październiku 2000 roku demokratyczne władze Federalnej Republiki Jugosławii¹ postawiły sobie za cel wprowadzenie kraju do struktur unijnych. Strategia ta wpisywała się w dążenia pozostałych państw Europy Południowo-Wschodniej. Chcąc pozostać istotnym graczem w regionie, Rosja, po początkowych wahaniach, wyraziła poparcie dla nowej jugosłowiańskiej administracji. Spotkanie prezydentów Władimira Putina i Vojislava Koštunicy w Moskwie było zatem potwierdzeniem zapowiadanego pragmatyzmu w polityce zewnętrznej i wynikało z realnej oceny globalnych trendów. Z tej samej przyczyny Rosja nie sprzeciwiła się jednoznacznie secesji Czarnogóry, choć zachowanie integralności Jugosławii miało być priorytetem polityki wobec Bałkanów.

Plany integracji Belgradu z Unią Europejską nie spotkały się z oporem strony rosyjskiej. Wątpliwości budziła co prawda związana z tymi dążeniami współpraca Serbii z Międzynarodowym Trybunałem Karnym dla byłej Jugosławii oraz Sojuszem Północnoatlantyckim, jednak oficjalnie Moskwa uznała te kwestie za wewnętrzne sprawy sojusznika. Pomimo wybitnie prorosyjskiej retoryki serbskich partii radykalnych po-

¹ Federalna Republika Jugosławii istniała w latach 1992–2003. W jej miejsce powołano Serbię i Czarnogórę. Po proklamowaniu przez Czarnogórę niepodległości w 2006 roku Serbia została prawną sukcesorką FRJ. W okresie istnienia wspólnego państwa polityka zagraniczna pozostawała domeną federalną.

lityczne poparcie Kremla kierowało się w stronę proeuropejskiej Partii Demokratycznej (DS). Wymownym gestem było dwukrotne wsparcie kandydatury Borisa Tadicia, lidera DS, w wyborach prezydenckich. W czasie swojej kadencji (2004–2012) usiłował on prowadzić politykę wielowektorowości, w której Rosja miała być, obok UE, jednym z podstawowych filarów. Rządy demokratów okazały się okresem dynamizacji rosyjsko-serbskich kontaktów ekonomicznych. Współpraca w tej dziedzinie była w minionej dekadzie priorytetowym obszarem stosunków dwustronnych. Rosyjski kapitał stał się beneficjentem zainicjowanej przez gabinet Zorana Đinđicia prywatyzacji serbskich przedsiębiorstw. Nawet kooperacja w kwestii Kosowa, która mogła wydawać się dominantą wzajemnych relacji, wynikała w dużej mierze z chęci uzyskania przez Moskwę wymiernych korzyści ekonomicznych na Bałkanach².

Za apogeum rosyjsko-serbskiej współpracy gospodarczej należy uznać zawarcie strategicznych porozumień w sferze energetycznej. 24 grudnia 2008 roku prezydenci Boris Tadić i Dmitrij Miedwiediew podpisali pakiet umów obejmujący budowę serbskiego odcinka Gazociągu Południowego, sprzedaż 51% akcji monopolisty paliwowego NIS firmie Gazprom-Nieft' oraz modernizację podziemnego zbiornika gazu Banatski Dvor. Niska cena sprzedaży NIS oraz powiązanie tej kwestii z budową South Stream pozwalają domniemywać, iż kwestie polityczne, w tym sprawa Kosowa, miały istotne znaczenie przy zawarciu umów. Wrażenie to pogłębia bezprecedensowy fakt przekazania Gazpromowi większościowego pakietu udziałów w spółkach powołanych w celu realizacji porozumień. Niezależnie od tego, podpisanie kontraktów energetycznych potwierdzało „ekonomizację” relacji rosyjsko-serbskich, które zamiast jałowych zapewnień o słowiańskim braterstwie miały przynosić obu stronom namacalne zyski. Należy w tym miejscu zaznaczyć, iż realizacja projektu South Stream będzie dla Serbii opłacalna ze względu na korzyści ekonomiczne, dywersyfikację szlaków dostaw oraz wzmocnienie pozycji w regionie.

Rozmowy na temat rozwiązania problemu Kosowa oraz wzajemne interesy gospodarcze skutkowały intensyfikacją bilateralnych spotkań na najwyższym szczeblu. Liderzy obu państw deklarowali chęć kontynuowania dynamicznego rozwoju relacji, którym starano się nadać rangę partnerstwa strategicznego. Zapewniano, iż nie będą one kolidowały z procesem integracji europejskiej. Rosyjscy decydenci wielokrotnie podkreślali, że nie mają nic przeciwko akcesji Serbii do Wspólnoty. Poparcie

² Rosja oficjalnie popiera integralność terytorialną Serbii. Wśród innych interesów Moskwy wokół kwestii Kosowa należy wymienić odzyskanie pozycji silnego gracza na arenie międzynarodowej oraz wykorzystanie zaistniałego precedensu dla wsparcia separatystycznych dążeń Abchazji i Osetii Południowej.

dla europejskich aspiracji Belgradu wyraził prezydent Dmitrij Miedwiediew podczas wizyty w Serbii 20 października 2009 roku³. Boris Tadić zapewnił wtedy Miedwiediewa, iż akcesja Serbii do Unii Europejskiej nie oznacza wyboru między Wschodem a Zachodem i będzie korzystna dla Rosji. Serbski prezydent okazał ponadto zadowolenie ze współpracy energetycznej i zasugerował, iż rozszerzenie UE o region Bałkanów Zachodnich otworzy przed Gazpromem nowe rynki⁴. Podobne wypowiedzi wywołały spekulacje, iż Serbia mogłaby po przystąpieniu do Wspólnoty odgrywać rolę lobbysty na rzecz interesów Kremla, a przez to stać się narzędziem rosyjskiej polityki naruszania spójności wewnętrznej Unii. Obawy te wydają się przesadzone z uwagi na fakt, iż ekspansja gospodarcza w regionie Bałkanów wpisuje się w rosyjską strategię wobec całej Europy, podporządkowaną w dużej mierze korzyściom ekonomicznym. Zasadnym wydaje się natomiast pytanie o perspektywy serbsko-rosyjskiej współpracy energetycznej w kontekście dążeń UE do dywersyfikacji dostaw energii.

Analitycy Centrum Spraw Międzynarodowych i Bezpieczeństwa ISAC zwracają uwagę na fakt, iż Serbia, angażując się we współpracę z Rosją, musi pamiętać o przestrzeganiu prawa energetycznego Unii Europejskiej, do czego zobligowała się podpisując Porozumienie o Stabilizacji i Stowarzyszeniu oraz Traktat o Wspólnocie Energetycznej. Jako sygnatariusz Traktatu Serbia, wraz z innymi państwami regionu, została de facto włączona do unijnego rynku energii. Wśród celów umowy wymieniono m.in. zapewnienie bezpieczeństwa energetycznego i działanie na rzecz rozwoju konkurencji na rynku gazu⁵. W raporcie na temat postępów Serbii w integracji Komisja Europejska odnosi się do strategicznych porozumień z Rosją, zwracając uwagę, iż przy ich implementacji Belgrad jest zobowiązany zagwarantować przestrzeganie zasad Traktatu o Wspólnocie Energetycznej⁶. Unia Europejska dała tym samym do zrozumienia, że nie ma nic przeciwko kooperacji Belgradu z Moskwą, o ile będzie się ona mieścić w granicach prawa wspólnotowego.

Serbskie władze, świadome wagi podjętych zobowiązań, podjęły kroki ku dostosowaniu prawa wewnętrznego do wymogów unijnych. Jednym z nich było zobowiązanie się do wdrożenia regulacji tzw. trzeciego pakietu energetycznego, który zakłada m.in. rozdzielenie działaa-

³ *Выступление в Народной скупшине Сербии*, <http://kremlin.ru/news/5783> (30.01.2013).

⁴ *Tadić: Serbia in EU benefits Russia*, http://www.b92.net/eng/news/politics-article.php?yyyy=2009&mm=10&dd=20&nav_id=62460 (30.01.2013).

⁵ *Traktat o Wspólnocie Energetycznej*, <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2006:198:0018:0018:PL:PDF> (30.01.2013).

⁶ *Serbia 2008 Progress Report*, http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/press_corner/key_documents/reports_nov_2008/serbia_progress_report_en.pdf (30.01.2013).

ności produkcyjnej, przesyłowej oraz dystrybucyjnej w sektorze gazu i energii elektrycznej, równy dostęp do infrastruktury przesyłowej, a także wprowadzenie rozwiązań utrudniających przejście kontroli nad systemami przesyłowymi przez przedsiębiorstwa państw trzecich⁷. Przyjęte normy mają doprowadzić do restrukturyzacji państwowych przedsiębiorstw energetycznych oraz liberalizacji rynku. Kluczowe będą jednak w tym kontekście działania Unii Europejskiej, przed którą pojawia się wyzwanie umacniania wspólnego rynku energetycznego, konkretyzacji zasad trzeciego pakietu i ustanowienia prawnych sankcji za nieprzestrzeganie przyjętych regulacji. Wdrożenie przepisów dotyczących rozdziału własnościowego może wymusić odpowiednie przekształcenia w serbsko-rosyjskich spółkach, co osłabi pozycję Gazpromu na lokalnym rynku energetycznym. Można zatem podejrzewać, iż zawierając korzystne porozumienia w sferze energii Moskwa chciała maksymalnie wzmocnić swoją obecność ekonomiczną w Serbii przed pełną integracją Belgradu ze strukturami europejskimi.

Działania serbskiego rządu w zakresie liberalizacji rynku energetycznego pozwalały przypuszczać, iż Belgrad nie dopuści do tego, aby stosunki z Moskwą stały się przeszkodą na drodze ku akcesji. Na ten fakt zwrócił uwagę Łukasz Reszczyński, który zauważył odejście Serbii od polityki wielowektorowości na rzecz absolutnej priorytetowości unijnego filaru dyplomacji. Główną przyczyną owej „prounijnej korekty” miała być pogarszająca się sytuacja ekonomiczna, która implikuje poszukiwanie solidnego protektora. Taką rolę może względem Serbii pełnić jedynie Unia Europejska, wspomagająca Belgrad pomocą finansową na mocy zawartych już porozumień. Zdaniem analityka wizyta premiera Putina w Belgradzie w 2011 roku pokazała, iż Moskwa nie jest zainteresowana wypełnianiem podobnej funkcji, a jedynie podtrzymywaniem własnych interesów w regionie⁸. W sukurs tym tezom przychodzą wskaźniki makroekonomiczne. Nie ulega co prawda wątpliwości, iż Serbia jest w dużym stopniu uzależniona od dostaw rosyjskich surowców energetycznych, a bilans handlu zagranicznego z Moskwą jest dla niej ujemny. Jednak najważniejszym partnerem gospodarczym Belgradu pozostają kraje UE, na które przypada ponad połowa wartości zarówno serbskiego eksportu (6,6 mld USD), jak i importu (11 mld USD). Tymczasem łączna wartość obrotu towarowego pomiędzy Moskwą a Belgradem wy-

⁷ T. Dąbrowski, M. Szpala, *Trzeci pakiet energetyczny w państwach bałkańskich, Mołdawii i na Ukrainie od 2015 roku*, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/tydzien-na-wschodzie/2011-10-12/trzeci-pakiet-energetyczny-w-panstwach-balkanskich-moldaw> (30.01.2013).

⁸ Ł. Reszczyński, *Zmierzch „aktywnego niezaangażowania” w strategii politycznej Serbii?*, http://www.stosunkimiedzynarodowe.info/artukul,976,Zmierzch_?aktywnego_niezaangazowania?_w_strategii_politycznej_Serbii (30.01.2013).

niosła w 2012 roku niecałe 3 mld USD⁹. Z Unii Europejskiej pochodzi również zdecydowana większość wsparcia finansowego dla Serbii¹⁰.

Pomimo wskazanych zastrzeżeń współpraca ekonomiczna jest obecnie najbardziej perspektywicznym kierunkiem rozwoju stosunków rosyjsko-serbskich. Zakres kooperacji politycznej wydaje się bowiem mocno ograniczony. W ostatniej dekadzie jej motywem przewodnim była niewątpliwie sprawa Kosowa. Ze względu na nieodwracalność secesji prowincji oraz podjęcie przez Belgrad dialogu z Prištiną kwestia ta będzie jednak miała coraz mniejsze znaczenie w dialogu bilateralnym. Źródłem porozumienia mogła natomiast wydawać się polityka bezpieczeństwa. Mając na uwadze ostrożność, z jaką serbskie władze odnoszą się do członkostwa w Sojuszu Północnoatlantyckim, Rosja liczyła na poparcie Belgradu dla zaprezentowanego w 2009 roku projektu traktatu o bezpieczeństwie europejskim. Wydawał się on próbą zahamowania rozszerzenia NATO i stworzenia alternatywy dla obecności Sojuszu w Europie. Propozycja nie doczekała się wszelako spodziewanego poparcia ze strony serbskiego partnera. W opinii Žarko Petrovicia prezydent Tadić, wykazując brak zainteresowania inicjatywą, wyznaczył jasne granice możliwej współpracy politycznej z Rosją. Zdaniem analityka Serbia nie może w danej materii prowadzić niezależnej polityki, musi bowiem mieć na uwadze swoje euroatlantyckie aspiracje – zarówno integrację z UE, jak i działalność w programie Partnerstwa dla Pokoju. Podpisując Porozumienie o Stabilizacji i Stowarzyszeniu Serbia zobowiązała się współpracować z Unią w dziedzinie Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa. Rosja nie powinna zatem postrzegać wstrzeźliwości Belgradu wobec proponowanego traktatu jako aktu hamującego współpracę bilateralną. Mało tego, Moskwa musi zdawać sobie sprawę, iż Serbia nie jest sojusznikiem, który mógłby się przyczynić do powstrzymania niekorzystnych dla Rosji tendencji na arenie międzynarodowej¹¹. Stanowisko Belgradu wobec propozycji traktatu o bezpieczeństwie europejskim potwierdza faktyczną rozbieżność interesów Serbii i Rosji w dziedzinie bezpieczeństwa. Warto przy tym podkreślić, iż Serbia nie jest w tym kontekście priorytetowym obszarem zainteresowań Moskwy, której uwaga koncentruje się przede wszystkim na zachowaniu wpływów na obszarze tzw. bliskiej zagranicy.

⁹ *Спољнотрговинска робна размена Републике Србије, децембар 2012*, <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/00/92/07/st15012013.pdf> (31.01.2013).

¹⁰ *Европска оријентација грађана Србије. Трендови*, http://seio.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/istrazivanja_javnog_mnjenja/istrazivanje1_jun_12.pdf (30.01.2013).

¹¹ Ž. Petrović, *Russia Vision of Security in Europe and Serbia*, [w:] *Russia Serbia Relations at the beginning of XXI Century*, red. Ž. Petrović, Beograd 2010, s. 101–113.

Wobec możliwego naruszenia interesów Moskwy „prounijna korekta” w serbskiej polityce zagranicznej nie pozostała bez reakcji strony rosyjskiej. Wiele kontrowersji wywołały wypowiedzi rosyjskiego ambasadora w Serbii Aleksandra Konuzina. Dyplomata sugerował, że integracja z Unią Europejską nie leży w interesie Serbii, wskazując na istnienie alternatywnej drogi w postaci zacieśnienia współpracy z Moskwą – jedyną obrończynią serbskich racji. Analityk Milan Milenković zauważa, że Konuzin niezwykle trafnie wybrał moment do zaprezentowania zradykalizowanego stanowiska Rosji, wykorzystując spadek poparcia dla członkostwa w UE wśród serbskiego społeczeństwa i antyzachodnie resentymenty¹². Impas w stosunkach z Serbią skłonił Kreml do wycofania politycznego poparcia dla Partii Demokratycznej i skierowania sympatii ku środowiskom narodowo-konserwatywnym. W połączonych wyborach prezydenckich, parlamentarnych i lokalnych w maju 2012 roku Moskwa wsparła Serbską Partię Postępową (SNS) i jej lidera Tomislava Nikolicia. Wobec wyborczego zwycięstwa nacjonalistów krok ten wydawał się dobrym posunięciem taktycznym. Nowym serbskim prezydentem został Nikolić, a SNS utworzyła koalicję rządową z Socjalistyczną Partią Serbii. Lider socjalistów, Ivica Dačić, objął funkcję premiera. Najważniejsze stanowiska w państwie trafiły więc w ręce osób współtworzących kiedyś reżim Miloševicia, co często podkreślano w światowych mediach. Choć nowy rząd deklarował kontynuowanie starań o członkostwo w UE, spodziewano się możliwego osłabienia tego wektora polityki zagranicznej na rzecz współpracy z Moskwą. Nikoliciowi wypominano karierę w skrajnie nacjonalistycznej Serbskiej Partii Radykalnej, antydemokratyczne wypowiedzi i snucie planów rozmieszczenia na terytorium kraju rosyjskich baz wojskowych. Nie bacząc na zmianę afiliacji politycznej, nowy przywódca nie porzucił romantycznej panslawistycznej retoryki. Podczas wizyty w Moskwie, jaką złożył jeszcze jako prezydent-elekt 26 maja 2012 roku, Nikolić określił proces integracji z UE mianem „dalekiej i nieznannej drogi”, a w wywiadzie dla radia „Echo Moskwy” opowiedział się za „zupełnie nowym” modelem relacji serbsko-rosyjskich oraz zasugerował możliwość uznania przez Serbię niepodległości Abchazji i Osetii Południowej¹³, co byłoby skrajnie sprzeczne z serbską racją stanu. W czasie oficjalnej wizyty w Soczi serbski prezydent po raz kolejny dał się poznać jako zafascynowany postacią

¹² M. Milenković, „*What is good for Serbia is good for Russia*”, <http://www.transconflict.com/2012/01/what-is-good-for-serbia-is-good-for-russia-201/> (30.01.2013).

¹³ Wywiad A. Naryszki z Tomislavem Nikolicem, <http://echo.msk.ru/programs/beseda/892598-echo/#element-text> (30.01.2013).

Władimira Putina rusofil, podkreślając, że „tylko Serbię kocha bardziej niż Rosję”¹⁴.

Namacalnym efektem zapowiadanego zbliżenia z Rosją może być realizacja negocjowanego od kilku lat kredytu na modernizację serbskiej infrastruktury kolejowej w wysokości 800 mln dolarów. W Serbii wydano ponadto ostateczną decyzję inwestycyjną w sprawie budowy krajowego odcinka Gazociągu Południowego, co stanowi ważny krok ku realizacji przedsięwzięcia. Spotkanie wicepremiera i ministra obrony Serbii Aleksandra Vučića z rosyjskim wicepremierem Dmitrijem Rogozinem zaowocowało z kolei zapowiedzią rozwoju współpracy wojskowej. Z drugiej strony, nie doszła do skutku spodziewana w grudniu 2012 roku wizyta Władimira Putina, zaproszonego przez Nikolicia na uroczystą inaugurację projektu. Znamienny jest prócz tego brak podpisania długo oczekiwanej umowy o partnerstwie strategicznym, która miałaby potwierdzić szczególnie charakter relacji dwustronnych.

Plany intensyfikacji stosunków z Rosją korespondują z nieustającymi wątpliwościami UE co do członkostwa Serbii w organizacji. Wbrew oczekiwaniom Belgradu szczyt Rady Europejskiej w grudniu 2012 roku nie skutkowało wyznaczeniem daty rozpoczęcia negocjacji akcesyjnych. Płynące z Brukseli powściągliwe obietnice zacieśnienia współpracy są każdorazowo uzależniane od normalizacji stosunków Belgradu z Priştiną. Ta sytuacja wynika między innymi z inercji samej Unii, która, trawiona wewnętrznym kryzysem, stała się bardziej ostrożna w zapowiedziach dotyczących dalszego rozszerzenia. Mniej zrozumiałe są natomiast niepokojące groźby rezygnacji z reżimu bezwizowego z Serbią, argumentowane wzrostem liczby wniosków o azyl. Podobne sugestie nie sprzyjają rozwojowi proeuropejskich sympatii wśród społeczeństwa. Antyzachodnie nastroje potęgują kontrowersyjne decyzje Trybunału w Hadze, który uniewinnił podejrzewanych o zbrodnie wojenne chorwackich generałów Ante Gotovinę i Mladena Markača oraz byłego premiera Kosowa Ramusha Haradinaja. Jako iż współpraca z Trybunałem była istotnym warunkiem integracji Belgradu z UE, opinia publiczna w oczywisty sposób łączy niezbyt przychylną działalność obu instytucji. W świetle tak niesprzyjających warunków na szczególną uwagę zasługuje konsekwentna polityka serbskiego rządu, który wbrew obawom komentatorów kontynuuje starania o uzyskanie członkostwa w Unii Europejskiej. Według Marty Szpali z Ośrodka Studiów Wschodnich najlepszym tego dowodem jest rozwój dialogu z władzami Kosowa. Spotkania premierów Ivicy Dačića i Hashima Thacię owocują konkretnymi po-

¹⁴ Nikolić za ruskim telewiziju: *Jedino Srbiju volim više od Rusije*, <http://www.blic.rs/Vesti/Politika/342072/Nikolic-za-rusku-televiziju-Jedino-Srbiju-volim-vise-od-Rusije> (30.01.2013).

rozumieniami. Komentatorka podejrzewa, iż determinacja serbskich władz wynika z chęci utrzymania poparcia społecznego. W obliczu nie-najlepszej sytuacji ekonomicznej sukces w integracji europejskiej może okazać się jedynym środkiem do osiągnięcia tego celu¹⁵. Trudno również oczekiwać poprawy stanu serbskiej gospodarki bez ścisłej współpracy ze strukturami unijnymi. Kontynuacja proeuropejskiego kursu przez władze Serbii pozwala interpretować równoległą prorosyjską retorykę jako sygnał dla unijnych decydentów. Belgrad nierzadko wykorzystuje bowiem tzw. rosyjską kartę w stosunkach z UE celem skłonienia niezbyt aktywnego sojusznika do bardziej zdecydowanych działań. Należy przy tym podkreślić, że serbski rząd ma na tym polu ograniczone możliwości manewru, a siła każdego z wektorów polityki zagranicznej będzie zależała od odzewu większych partnerów. Niemniej jednak, w świetle przedstawionych faktów rezygnacja Serbii ze starań o członkostwo w Unii Europejskiej na rzecz bliższej współpracy z Moskwą wydaje się obecnie absolutnie nierealna.

Powyższe rozważania prowadzą do uogólniającej konstatacji, iż polityczny dialog z Rosją nie może stanowić dla Serbii alternatywy wobec integracji z Unią Europejską. Mimo wzmocnienia prorosyjskiej retoryki nowego rządu trudno oczekiwać radykalnych zmian w polityce zagranicznej. Istotę stosunków serbsko-rosyjskich w dalszym ciągu stanowić będą relacje gospodarcze, a szczególnie kooperacja w sferze energetycznej. Szansę powodzenia mają przy tym jedynie te inicjatywy, które nie kolidują z nadrzędnym celem serbskiej dyplomacji, jakim jest przystąpienie do UE. Można domniemywać, że po realizacji priorytetowej ambicji Belgradu polityczna współpraca z Moskwą będzie odbywać się już w ramach powiększonej Unii, która wydaje się prawdziwie strategicznym partnerem dla obu państw. Realizacja projektu Gazociągu Południowego z pewnością podniesie rangę Bałkanów Zachodnich w rosyjskiej polityce wobec Europy, a także zwiększy zainteresowanie Moskwy stabilizacją regionu. W obliczu dekonunktury w UE prognozy co do możliwego terminu akcesji Serbii są jednak utrudnione.

W analizie perspektyw rozwoju stosunków rosyjsko-serbskich warto na koniec raz jeszcze uwypuklić kontekst działań Unii Europejskiej. Nie ulega wątpliwości, że ciągle ogromnym wyzwaniem na drodze ku akcesji są reformy wewnętrzne w Serbii. Niezależnie od tego dotychczasowa polityka Brukseli wobec Belgradu wydaje się nieadekwatna do starań, jakie poczyniły serbskie władze w kierunku integracji. Mimo stop-

¹⁵ M. Szpala, *Serbia zabiega o rozpoczęcie negocjacji akcesyjnych z UE*, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/best/2012-12-05/serbia-zabiega-o-rozpozeczenie-negocjacji-akcesyjnych-z-ue> (30.01.2013).

niowego wypełniania warunków akcesyjnych i podjęcia rzeczywistego dialogu z Priştiną, data rozpoczęcia negocjacji jest ciągle odsuwana w czasie. Przedłużający się brak pozytywnej reakcji strony unijnej nie będzie sprzyjał ciągłości proeuropejskiego kursu konserwatywnego rządu. Kryzys wewnętrzny, z jakim obecnie boryka się Wspólnota, nie powinien usprawiedliwiać zaniechań, które mogą skutkować ponowną destabilizacją całego regionu. Alarmujący wydaje się w tym kontekście spadek poparcia dla integracji europejskiej wśród serbskiego społeczeństwa, a szczególnie ludzi młodych¹⁶. Rosnące niezadowolenie zwiększa prawdopodobieństwo zmiany status quo i powrotu to zmitologizowanej narracji o braterstwie serbsko-rosyjskim stanowiącym alternatywę dla współpracy ze skompromitowanym Zachodem. Tymczasem reaktywacja koncepcji zerwania dialogu z Unią i rozmieszczenia rosyjskich baz wojskowych nie przyniosłaby korzyści żadnej ze stron, z wyjątkiem partii radykalnych, które zbudowałyby na niej polityczny kapitał. Podobna retoryka nie skutkowałaby bowiem spodziewanym odzewem ze strony władz rosyjskich, które nie byłyby zainteresowane zaostrzeniem relacji z UE i USA. Z uwagi na hierarchię priorytetów rosyjskiej polityki zagranicznej wątpliwa wydaje się również zdolność Moskwy do zapewnienia Belgradowi adekwatnej pomocy stanowiącej alternatywę wobec wsparcia Zachodu. Nieroztropna polityka Brukseli wobec Serbii może zatem w dłuższej perspektywie doprowadzić do izolacji kraju na arenie międzynarodowej, co będzie miało fatalne skutki dla bezpieczeństwa regionu. Z kolei włączenie Serbii do struktur unijnych, będące zwieńczeniem obopólnych wysiłków, pozytywnie wpłynęłoby na kształt stosunków serbsko-rosyjskich poprzez wzmocnienie pozycji negocjacyjnej Belgradu.

¹⁶ *Serbia's Citizen Support for EU Membership is Declining*, <http://www.bezbednost.org/BCSP-News/4930/Serbias-Citizen-Support-for-EU-Membership-is.shtml> (30.01.2013).

Edyta Szymkowiak

(Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

**ПОПЫТКА „КРУГООБРАЗНОГО” ПРОЧТЕНИЯ
РОМАНА *ИДИОТ* Ф.М. ДОСТОЕВСКОГО
(АНАЛИЗ ПОСЛЕДНЕЙ СЦЕНЫ)**

Фабульное пространство романа *Идиот* растягивается в диапазоне обведенным будто двумя весьма значительными эпизодами, выделяющимися на фоне целой сюжетной линии произведения присутствием Мышкина и Рогожина¹. Инициальная конфронтация пары главных героев имеет место в поезде Петербургско-Варшавской железной дороги подходящем к Петербургу, в свою очередь, горизонт их последней встречи намечает сцена у тела Настасьи Филипповны в квартире Рогожина. Если первое столкновение назвать „завязкой” контакта между двумя героями, тогда совместный досмотр за телом Настасьи Филипповны, предстает в виде „развязки” как их взаимного общения, так и сюжетной интриги произведения в целом. Интересно обратиться к будто валоризированному диагнозу финальной сцены, поставленному самым Достоевским.

Наконец, и главное для меня в том, что эта 4-я часть и окончание ее – самое главное в моем романе, то есть для развязки романа почти и писался и задуман был весь роман².

Если буквально отнестись к словам автора *Преступления и наказания*, тогда финальную сцену, композиционно завершающую сюжетное пространство романа *Идиот*, можно рассматривать в качестве первоначальной сцены иницирующей, а может даже, детерминирующей ход мнимо предшествующих ей действий.

Такая установка, предоставляющая возможность подойти к исследуемой теме обратным или вернее круговым путем, значительно изменяет перспективу интерпретационного осмотра художественного текста. Запускаемый нами процесс сферического чтения, размещенный, казалось бы, в решающей (обреченной на непредотвраща-

¹ Здесь финальной сценой мы считаем именно „последнюю” встречу Мышкина и Рогожина у тела Настасьи Филипповны. Не принимается во внимание XII глава – Заключение. См.: Г. Ермилова, *Трагедия „русского Христа” или о неожиданности окончания „Идиота”*, <http://komdost.narod.ru/ermil.htm> (01.11.2012).

² Ф.М. Достоевский, *Письма*, <http://www.croquis.ru/2558.html> (01.11.2012).

тимось) сцене, упраздняет будто внешнюю границу перцепции текста, вводя объектного по отношению к нему читателя в имманентную ось своей движущейся реальности.³ Тем самым, художественное пространство органично ассимилирует познавательный элемент *посвящаемого читателя*⁴, впрягая его в кругообразный процесс стимуляции текста.

Примечательно, что на уровне сюжетного пространства аналогичный, хотелось бы сказать, ритуал инициации выпадает на долю главного героя, именно в „последнем” эпизоде романа. Движимый внутренним приказом познания князь Мышкин отправляется из лебедевской дачи в Павловске в Петербург. Сразу после приезда спешит в рогожинский дом, однако там не находит подразумеваемой, интуитивной цели своего будто не вполне осознанного визита. „Двери затворились”⁵. Неудовлетворенный полученным от старой служанки ответом заходит во двор, где встречает дворника. Тот также не в состоянии передать ему желательную информацию. Затем Мышкин направляется в Измайловский полк, где находилась нанимаемая от вдовы-учительши квартира Настасьи Филипповны. Оттуда также уходит ни с чем. Вторично пытается навести справку в рогожинском доме, но „не отворяется даже и дверь в квартиру старушки” (с. 623). Безуспешным является также повторный и лаконичный разговор с дворником, подозрительно нежелающим передать никакого сведения на тему Рогожина. Затем князь решает навестить знакомую немку Настасьи Филипповны, проживающую в Семеновском полке. И тот визит оказывается напрасным. Недовольный таким положением вещей Мышкин стремится на Литейную, где снимает номер в гостинице. После некоторого времени снова бросается к Рогожину. Ситуация повторяется: Рогожина не было, „на звон не отпирали” (с. 624). Князь опять отправляется в Измайловский полк к учительше...

Наблюдаем, что главный герой безрезультатно хочет добиться предоставления какой-нибудь информации на тему пребывания то ли Рогожина, то ли Настасьи Филипповны в Петербурге, каждый раз получая негативный ответ. План передвижения Мышкина по

³ Чтобы более визуально передать суть данной сферичности можно бы сформировать из любой книги, что-то вроде цилиндра, путем соединения ее крайних страниц друг с другом.

⁴ Несколько модифицированный термин Х. Халациньской-Вертеляк: *посвященный читатель*. См.: H. Chałacińska-Wiertelak, *Культурный код в литературном произведении*, Poznań 2002.

⁵ Ф.М. Достоевский, *Идиот*, Санкт-Петербург 2008, с. 621. В дальнейшем все цитаты даются по этому источнику – с указанием в скобках номера страницы.

городу определяется пунктами, имеющими возможную связь с упомянутыми героями. Как замечаем, любое усилие проникновения в сферу потенциального присутствия разыскиваемых лиц кончается отступлением от дверей, назначающих будто физическую территорию психической непроходимости. Тем самым, архитектурная, хотелось бы сказать, плотность Петербурга кажется вытеснять Мышкина с поля своей имманентной активности, вгоняя его в состояние отрицательно (импозитивно) динамизированного с каждым следующим провалом невольного паралича.

Итак, „заключенный“ в области вакуумной внешности князь форсирует будто объектную автономность непроницаемой структуры „города камня“. Мышкин усиленно пытается обнаружить какие-нибудь следы, делающие возможным проникновение в сферу таинственного. Стоя на противоположном тротуаре перед домом Рогожина, князю мерещится его лицо, якобы появившееся на одно мгновение в окне. Хотя он разумно считает данное подозрение невозможным, мысль о мелькнувшем взгляде не покидает его. После очередного прибытия под дом Рогожина князь копирует будто спекулятивный жест контрольного взгляда в окно, р а ц и о - н а л ь н о удостоверяясь в абсурдности своего предчувствия.

Как замечаем, элемент рационального кажется превышать будто раздающийся в подсознании голос интуитивного, отодвигая, тем самым, на задний план любую проблескивающую мысль о возможности осуществления обратной ситуации. Однако, внутренний импульс, четырежды продвигающий Мышкина в сторону рогожинского дома, неспешно всплывает наружу.

Странное ощущение овладело им [Мышкиным] в этом тусклом и душном коридоре, ощущение, мучительно стремившееся осуществиться в какую-то мысль; но он все не мог догадаться, в чем состояла эта новая напрашивающаяся мысль. Он вышел наконец с а м н е с в о й (разрядка моя - Э. Щ.) из трактира; голова его кружилась; но - куда, однако же, ехать? Он бросился опять к Рогожину (с. 624).

Интересно, что исходная плотность психофизической диспозиции князя якобы расслаивается. Машинальное движение телесного слагаемого, управляемого голосом первичного импульса, лишённого доли рефлексии, отделяется от уровня мыслей, остающихся будто в пространстве продолжающегося конфликта рационального с иррациональным.

Таким образом, как можно полагать, сенсомоторное сознание, инстинктивно связанное с объектом вытесняемой мысли, начинает продвигаться инверсно по линии назначенной траекторией хода Мышкина.

Во время повторного визита у немки князь обыскивает комнату Настасьи Филипповны. Найденную „развернутую книгу из библиотеки для чтения, французский роман *Madame Bovary*” (с. 624), загнувши, загадочно прячет в карман. Увидев ломберный столик, исписанный мелом, спрашивает, кто играл и где карты. Как наблюдаем, предметное пространство находимых вещей, кажется излучать нить воспоминания прежнего соприкосновения с интенцией мышкинских поисков, которую силится „уловить” князь.

Следуя обратному пути, Мышкин возвращается в гостиницу на Литейной. Примечательно, что место временного проживания сохраняет память о бывшем визите. Эхо этого происшествия стимулирует мысль князя, окончательно позволяя ей полностью прозвучать.

Если Рогожин в Петербурге, то хотя бы он и скрывался на время, а все-таки непременно кончит тем, что придет к нему, к князю, с добрым или дурным намерением, пожалуй, хоть как тогда. По крайней мере, если бы Рогожину почему-нибудь понадобилось прийти, то ему некуда больше идти, как сюда, опять в этот же коридор. Адреса он не знает; стало быть, очень может подумать, что князь в прежнем трактире остановился; по крайней мере попробует здесь поискать... (с. 625–626).

Сознательное усвоение подавляемой мысли есть и движение к ей содержимому, назначающее пространство для его смыслового воплощения. Одновременно, ее артикуляция является неким призывом, будто онтологически детерминирующим установление связи между отправителем и подразумеваемым получателем.

Итак, своеобразная синхронизация психических и физических слагаемых человеческого опыта позволяет Мышкину приблизиться к цели своих поисков. Таким образом, князь призывает разыскиваемое лицо жестом полного осмысления его **непременного** присутствия, будто детерминирующего исполнение аналогичного жеста со стороны другого.

Конечно [...] следовало бы ждать Рогожина дома, в номере; но он как будто не мог вынести своей новой мысли, вскочил, взял шляпу и побежал. [...] Он спустился под ворота, вышел на тротуар, подивился густой толпе народа, высыпавшего с закатом солнца на улицу [...], и пошел по направлению к Гороховой (с. 626).

Интересно, что выход навстречу Рогожину сочетается с моментом будто „всплытия” толпы людей на улицу, если так можно выразиться, якобы „рельефирующих” своей телесной плотностью до сих пор плоскую, а вернее, вакуумную для князя поверхность города. Следовательно, как можно полагать, пространство Петербурга приобретает качество дополнительного измерения, выдвигающего, казалось бы, недоступную раньше для постижения реальность в область психофизической активности князя. „Толпа народа” обсту-

пающая Мышкина со всех сторон, создает сферу межличностного общения, детерминирующую способность к прямой будто чувственной конфронтации сталкивающихся лиц.

Такая ситуация служит емким эфирным пространством для Рогожина, якобы возведенного в поле сенсорной рецепции князя:

В пяти десяти шагах от трактира, на первом перекрестке, в толпе, кто-то вдруг тронул его за локоть и вполголоса проговорил над самым ухом: – Лев Николаевич, ступай, брат, за мной, надоть (с. 626).

Уловление руки князя есть и инициальный жест введения в изменение радиации интер-субъективной реальности.

Озаренный счастьем при виде Рогожина князь ступает вслед за ним. Интересно, что беспокоившие Мышкина до недавнего времени мысли будто „улетучиваются“, открываясь на новую познавательную сферу взаимодействия, обусловленную элементом межличностного отношения. Князь охотно вступает в диалог с долго разыскиваемым другом, радуясь (не)ожиданной встречи с ним; ведь он же „ждал его сейчас в коридоре, в трактире“ (с. 626). Однако эйфорическое состояние Мышкина поддается некому диссоциативному распаду в силу энигматического, лаконического ответа со стороны его собеседника: „Я там был [...] пойдем“ (с. 626). На следующий вопрос князя Рогожин отвечает подобным образом. „– А давеча это ты в окно на меня из-за гардины смотрел? – Я...“ (с. 627). Как наблюдаем, данное признание отражается широким эхом в сознании Мышкина, воспринимающего ответ Рогожина то ли с удивлением, то ли со странным убеждением в неслучайности такого события. В свете сказанного, закономерным кажется быть наблюдение Х. Халациньской, что все пункты пройденной Мышкиным дороги заранее предусмотрел Рогожин⁶, становясь тем самым немым, мнимо пассивным, наблюдателем развивающегося расследования, которого он являлся предметом.

Обнаруженная целенаправленность друг на друга как в случае Мышкина, так и Рогожина в ходе разведывательного акта позволяет определить данную ориентацию как кругообразную, последовательно поддающуюся некой конденсации, модель взаимозависимости упомянутых лиц.

Интересной в этом контексте представляется просьба идти по двум сторонам улицы, с которой Рогожин обращается к Мышкину. Принятие бинарной позиции главными героями романа *Идиот* производит впечатление их выразительного разъединения, антаго-

⁶ H. Chałacińska-Wiertelak, *Idea teatru w powieściach Dostojewskiego*, Poznań 1988, с. 19.

нистического противопоставления⁷. Однако, интенция, заложенная в основу данной просьбы, приводит как Мышкина, так и Рогожина к одному пункту – дому Рогожина. Как наблюдаем, конфигурация взаимоотношения Мышкин-Рогожин формирует будто веретенообразную модель их контакта – сужаемого (завязанного) в момент их встречи недалеко от трактира, расширенного в середине во время прохода по противоположным тротуарам, и снова сужаемого у цели их дороги. Интересно, что вырисовывающаяся мобильная картина восстановления единства напоминает покроем процесс алхимического опуса. Как пишет Юнг, „алхимики стремились к полному единению противоположностей”⁸. По словам С. Розена,

это означает, что после достижения ментальной интеграции должна быть дополнительная „дистилляция”, алхимические процессы приводящие к союзу ума и тела, т.е. природы. Но ментальное очищение должно быть первым шагом [...]. Чтобы получить впоследствии соединение, ум (ментальное) должен быть отделен от тела... т.к. соединиться могут только разобщенные вещи⁹.

Тем самым, переходное якобы физическое расслоение в отношении Мышкина и Рогожина, выявляющееся в их противоположном стремлении к одной цели, как можно полагать, отнюдь не означает окончательного отделения, а вернее, является оно симптомом промежуточной телесной сепарации, имеющей цель позднейшей интеграции.

Итак, восстановление мнимо прорванной связи совершается вместе с их приближением к дому Рогожина.

Князь подошел к дому с противоположного тротуара; Рогожин же с своего тротуара ступил на крыльцо и махал ему рукой. Князь перешел к нему на крыльцо [...]. – Мы войдем и не услышит никто. – В руках его уже был ключ. [...] тихо отпер дверь в свои комнаты, выпустил князя, осторожно прошел за ним, запер дверь за собой и положил ключ в карман (с. 627–628).

Интересно обратить внимание на предмет, представляющий собой будто оперативный центр исполняемого Рогожиным комплекса жестов, а именно ключ.

⁷ Интересно, что похожую форму взаимоотношения приобретает конфронтация этих героев в пятом разделе второй части романа, см.: E. Szymkowiak, *Этическая ценность встречи в системе общения героев как путь к выявлению истинной натуры человека (на основании романа „Идиот” Ф.М. Достоевского)*, [в:] *Kultury wschodniostowiańskie – oblicza i dialog. Polska – Rosja – Ukraina*, red. W. Popiel-Machnicki, t. II, Poznań 2012, с. 156–158.

⁸ К.Г. Юнг, *Mysterium Coniunctionis*, <http://jungland.ru/node/2319> (01.12.2012).

⁹ С. Розен, *Наливая старое вино..., в новую бутылку. Современная алхимическая интерпретация древнего герметического сосуда*, [в:] *The Interactive Field in Analysis*, red. M. Stein, vol. 1, Wilmette: Chiron Publications, 1955, перевод с англ. Л. Херай, 2007, <http://www.maap.ru/library/book/140/> (03.12.2012).

Основная идея данного предмета сводится к общепризнанной директиве, реализующейся процессом замыкания, запираания, закрывания заключения, одновременно имплицитно действуя прямо противоположное указанному, т.е. открывание, отпираание¹⁰. Примечательно, что уже на этом якобы функционально-атрибутивном уровне можно заметить яркую двухполюсность исследуемого предмета. Сведение к одному знаменателю (ключу) двух противоположных качеств, свидетельствует о некоей напряженности в пределах актов замыкания и открывания, понимаемых как полярные. Однако, сложившуюся антиномию, как полагается, можно упразднить будто необходимым слагаемым, предоставляющим возможность реализации данных актов, а именно... замочной скважиной. Этот, казалось бы, маргинализированный невзрачный элемент дополняющий целостность указанных процессов будто „пломбирует“ место межпозиционного перехода из одной реальности в другую. Интересно обратиться к символике скважины описанной Х.Э. Керлот:

Как символ неба скважина обозначает также конкретный переход из существования в пространстве в существование внепространственное, из жизни во времени в жизнь вне времени и соответствует зениту¹¹.

Итак, способность замочной скважины упразднить антиномию открытия-закрытия можно усматривать в своеобразном объединении данных актов, ведь запертую дверь после извлечения ключа все-таки можно считать зрительно открытой благодаря щелевому отверстию в виде замочной скважины.

Таким образом, Рогожин, извлекая ключ из замочной скважины, как можно полагать, протягивает будто силовой луч земной действительности в поле сверхъестественной реальности. Тем самым, наружное закрытие, или вернее, отделение двух миров ослабляется, делая возможным подразумеваемое проникновение позднейшего, неким образом, о ж и д а е м о г о петербургского элемента...

В свою очередь, интересно сослаться на этимологическое происхождение слова *карман*. Как пишет М. Фасмер, некоторые ученые (напр. Брюкнер) сближают это слово с греческим „*κορβανάς*“, обозначающим „храмовую сокровищницу“, а также с турецким словом „*karman*“, обозначающим „врываться“, „проникать“¹². Примечательно, что храмовая сокровищница имеет свою библейскую мотивацию, появляясь в Евангелии от Иоанна.

¹⁰ W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 1990, с. 145.

¹¹ J.E. Cirlot, *Słownik symboli*, указ. соч., с. 297.

¹² М.Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, <http://vasmer.narod.ru/p260.htm> (27.11.2012).

В этом месте Иисус Христос обращается к фарисеям со своим посланием:

Я свет миру; кто последует за Мною, тот не будет ходить во тьме, но будет иметь свет жизни (8 Иоанн, 12).

К нему была и приведена грешная женщина.

Тут книжники и фарисеи привели к Нему женщину, взятую в прелюбодеянии, и, поставив ее посреди, сказали Ему: Учитель! эта женщина взята в прелюбодеянии; а Моисей в законе заповедал нам побивать таких камнями: Ты что скажешь? (8 Иоанн, 3–5).

Замечаем, что обращение к Иисусу с подразумеваемой просьбой о разрешении наказать грешницу, ставит женщину в греховном положении не учитывающем, согласно Божьим заповедям, данным Моисею, возможности принять новозаветное таинство прощения и отпущения грехов. Уверенные в знание Священного Писания фарисеи требуют телесного наказания женщины. Однако, на слова Иисуса:

кто из вас без греха, первый брось на нее камень" (8 Иоанн, 7)

фарисеи отступают.

Женщина! где твои обвинители? никто не осудил тебя? Она отвечала: никто, Господи. Иисус сказал ей: и Я не осуждаю тебя; иди и впредь не греши (8 Иоанн, 11).

Правда, Иисус Христос не дает таинства исповеди, так как в то время оно не было еще установлено, однако, можно в ответе Иисуса обнаружить его некое предзнаменование, предвещающее неременность последующих действий...

Следует обратить внимание на другой, в свете наших высказываний весьма существенный, вопрос. Как наблюдаем, Иисус в своей речи к фарисеям наглядно показывает, что каждый человек грешен, поскольку никто не может с чистой совестью сделать жест, наказывающий женщину. „Вы судите по плоти; я не сужу никого" (8 Иоанн, 15). Интересно, что Иисус делает упор на плоть – тело, а тем самым, на внешнюю часть человеческой сущности. Такое осмысление ограничено перцепцией лишь наружности, не принимается во внимание внутренний ведь Божий образ в природе человека. Осуждение по плоти есть и „заклучение" человека в пространстве вещей, предметов, наконец, объектов, оцениваемых лишь по их поверхностному, а затем несовершенному, ибо „бракованному" (недо воплощенному) облику. Иисус не осуждает а, как раз наоборот,

implicite „подает руку“ женщине, выявляя, тем самым, свою по истине человеческо-Божью природу.

Представленную библейскую референцию, как следует, можно применить к анализируемой нами сцене. Извлеченный из двери и положенный в карман ключ, кажется охватывать собой (содержать в себе) пространство запертой ним квартиры, назначенной пятном греха – убийством Настасьи Филипповны. Перенос его содержания в область храмовой, „намазанной“ присутствием Иисуса, действительности можно считать реминисценцией представленной библейской сцены.

Итак, как можно полагать, князь, узнав об убийстве Настасьи Филипповны, подобно Иисусу Христу, не осуждает преступления своего друга.

Наконец он прилег на подушку, как бы совсем в бессилии и в отчаянии, и прижался своим лицом к бледному и неподвижному лицу Рогожина; слезы текли из его глаз на щеки Рогожина (с. 634).

Жест Мышкина есть и бессловесное обращение к Рогожину – „Я не осуждаю“, упраздняющее осудительное, ибо объектное отношение к другому, зато знаменующее открытие на полное измерение тождественной ему человеческой природы.

Следует опять привести строку из Евангелия от Иоанна.

Сии слова говорил Иисус у сокровищницы, когда учил в храме; и никто не взял Его, потому что еще не пришел час Его (8 Иоанн, 20).

Значимое отсутствие слова прощающего и, следовательно, отпускающего грехи можно считать потенциальной, хотя пока еще неоформленной возможностью исповеди, осуществимой в ожидаемом будущем. Инициальным жестом этого акта есть и смысловое бессловесное объятие Рогожина Мышкиным. В свою очередь, последовательным ответом – удовлетворением за вину ближнему можно считать... первые слова обращения Рогожина к Мышкину в поезде Петербургско-Варшавской железной дороги.

Черноволосый сосед в крытом тулупе все это разглядел, частью от нечего делать, и наконец спросил с тою неделикатною усмешкой, к которой так бесцеремонно и небрежно выражается иногда людское удовольствие при неудачах ближнего: (разрядка моя – Э. Ш.) – Зябко? (с. 6).

Изреченное слово, как можно полагать, обнимает своим человеческим сочувствием целое мышкинской личности, дополняя, тем самым, ценность аналогичного – ответного акта со стороны другого.

Как замечаем, ожидаемая реакция переносит нас в будущее, а вернее, к началу произведения. Такое наблюдение позволяет вы-

двинуть мысль о некой кругообразности, цикличности в построении романа¹³, выявляющихся как на уровне главной фабульной линии текста, так и на уровне меньшего фрагмента (очерченная нами линия хода Мышкина по городу), функционирующего будто в качестве *pars pro toto* произведения. Данный анализ можно считать лишь предварительным эскизом, требующим глубинной эксплорации текста в целом.

¹³ Другим аргументом за предложенную цикличность, требующим тщательного анализа можно бы считать мотив Швейцарии, отсутствующий в непосредственном фабульном пространстве, зато будто (вне)временно сцепляющий крайние сцены романа.

Anna Wilk

(Uniwersytet Wrocławski, Wrocław – Polska)

**ГУВЕРНАНТКА, БЕЛОРУЧКА И ЗОЛУШКА.
НЕСКОЛЬКО ЗАМЕЧАНИЙ О ВОСПИТАНИИ ДЕВУШЕК
В РУССКОЙ ДВОРЯНСКОЙ УСАДЬБЕ
ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА**

Гувернантка, Белоручка и Золушка

1 июля 1834 года – значительная дата для истории гувернерства в России. В этот день по приказу правительства России вошло в жизнь *Положение о домашних наставниках и учителях*, где в первый раз так сильно обострились требования предъявляемые к должности гувернера и гувернантки. По замыслу законодателей, таких искателей „теплого местечка“ как мосье Бопре из *Капитанской* дочки Александра Пушкина или шевалье Пеликан из *Выбора гувернера* Дениса Фонвизина должны были сменить квалифицированные учителя.

Новый указ привел к тому, что работать в качестве домашнего наставника или учителя/учительницы могли только люди, которые выполнили несколько требований. Во-первых, кандидат должен быть русским, исповедовать христианскую веру и происходить из „свободных“ слоев общества¹. Во-вторых, кандидаты на должность домашнего наставника (наставниц не было из-за отсутствия возможности получения высшего образования женщинами) должны были закончить учебу в высшем учебном заведении, а для работы учителя/учительницы пройти соответствующий экзамен в гимназии, лицее или университете². Исключением из этого правила были выпускницы женских учебных заведений, находящихся под покровительством императрицы – получение звания домашней учительницы в этом случае зависело только от обладания свидетельствами, выданными заведениями, в которых женщины закончили свою учебу³.

¹ Э. Днепров, Р. Усачева, *Основные направления развития женского образования во второй четверти XIX века*, [в:] их же, *Среднее женское образование в России*, Москва 2009, с. 73.

² О. Солодянкина, *Иностранцы гувернантка и гувернер: сравнительный анализ*, „Вестник Череповецкого государственного университета“, сер.: „Исторические, философские, социологические, филологические, психологические и педагогические науки“ 2006, № 1, с. 17.

³ Э. Днепров, Р. Усачева, указ. соч., с. 74.

Положение о домашних наставниках и учителях изменило ситуацию в частном воспитании. Эффекты указа появились уже в 30–40 годы XIX века. В это время гувернантки становятся героинями литературных произведений. Выпускницы женских заведений чаще всего после окончания учебы работали учительницами в русских усадьбах. Как замечают исследователи Эдуард Днепров и Раиса Усачева, вышеуказанный закон был первой в истории России легализацией женского педагогического труда. Это помогло в его дальнейшем совершенствовании. Вскоре число воспитателей женского пола начало превышать количество частных педагогов-мужчин. На этот факт обратили внимание не только власти в рапортах о числе частных наставников, учителей и учительниц, но также и писатели. Это дает возможность провести анализ не только образа гувернантки в художественной литературе, но также воспитательных методов используемых в воспитании девочек в аристократических семьях⁴.

Когда мальчику исполнялось семь лет, кончались его отношения с гувернанткой и он переходил в руки дядек, гувернеров и других учителей. Ситуация девочки была совершенно другой – воспитательница занималась маленькой барышней до ее взросления⁵. Эта разница приводила к тому, что учительница не только обучала, но также отвечала за совершенствование внутреннего мира девочки. Для ученицы воспитательница была примером правильного поведения⁶. Надо все-таки заметить, что для многих авторов мемуаров и воспоминаний, гувернантка была символом скуки и надоедливости⁷. Причиной этого мнения мог быть широкий диапазон обязанностей гувернанток. Учительница проводила все время с девочкой; они вместе ели, гуляли, учились, даже спали в одной комнате⁸. Воспитательница обучала аристократических детей манерам, чистоплотности и правильному этикету. Все время она должна была следить за своими ученицами, смотреть как они ведут себя за столом, как принимают гостей. Она проводила уроки иностранных языков, рисования и музыки, следила за физическим и душевным здоровьем своей ученицы, отвечала за организацию свободного времени и выбор книг для чтения. Она за ученицей смотрела и должна была

⁴ Там же, с. 74.

⁵ О. Солодянкина, *Гувернантки в русских дворянских семьях*, „Вестник Российского Университета Дружбы Народов”, сер.: „История России” 2003, № 2, с. 39.

⁶ О. Солодянкина, *Межкультурное взаимодействие и иностранные гувернантки в России*, „Вестник Московского государственного областного университета”, сер.: „История и политические науки” 2007, № 1, с. 55.

⁷ О. Солодянкина, *Гувернантки в русских...*, указ. соч., с. 39.

⁸ О. Солодянкина, *Межкультурное взаимодействие...*, указ. соч., с. 59.

наказывать ее в некоторых ситуациях. Вероятно, именно это повлияло на отрицательный образ учительниц, появляющийся в воспоминаниях барышень⁹.

Кроме дочерей дворян, гувернантки занимались также девочками из низших слоев общества, которые по разным причинам были воспитанницами аристократов. Хотя отношение к девочкам было одинаковое, но разница в их общественной ситуации напоминала разницу между ситуацией Белоручки и Золушки. Раньше этот факт не был слишком заметным, но после перемен, относящихся к воспитанию и роли женщины в обществе, писатели тщательнее подвергали анализу эту проблему.

Белоручку балуют или главные грехи в воспитании аристократки

Первым различием в литературном изображении дворянской дочери и девочки, не имеющей голубой крови были „побочные эффекты” их воспитания. В 30–40 годы XIX в. в литературе начинается критика такого вида образования, которое из маленькой ученицы делало только кандидатку в жены, забывая об ее интеллектуальном развитии¹⁰. Их учеба практически заканчивалась на знании дворянских обычаев и этикета¹¹. Все, чему учили девочку – рисованию, игре на инструментах, танцам было способом на приобретение черт, увеличивающих ее шансы на замужество. Стародевичество в это время лишало женщину шанс на престиж и самостоятельность, приносило стыд семье¹². Однако в литературе появляется новый взгляд на роль женщины в обществе. Писатели не требуют уже, чтобы она была только идеальной матерью, хозяйкой и супругой, все чаще считают ее полноправным членом общества и партнершей для мужчины¹³. В реальной жизни таких женщин было немного, но в литературе такие героини выступали как образец для подражания¹⁴. На противоположном полюсе в художественных произведениях изображались барышни, превращенные воспитанием в избалованных ба-

⁹ О. Солодянкина, *Гувернантки в русских...*, указ. соч., с. 40.

¹⁰ Л. Моисеева, *Проблема женской эмансипации в русской литературе 30–40-х годов XIX века*, „Общественные науки и современность” 2000, № 4, с. 168.

¹¹ А. Белова, *Домашнее воспитание русской провинциальной дворянки конца XVIII – первой половины XIX века: „корневое” и „иноземное”*, http://www.a-z.ru/women_cd1/html/belova_b.htm (08.05.2012).

¹² Л. Моисеева, указ. соч., с. 168.

¹³ Там же, с. 169.

¹⁴ В. Пономарева, Л. Хорошилова, *Русское женское образование в XVIII – начале XX вв.: приобретения и потери*, <http://www.tellur.ru/~historia/archive/06-00/women.htm> (29.04.2012).

рынъ. Не только поведение и черты характера дворянок подвергались критике, но также их знание родного языка. В 30–40 годы правительство делало упор на то, чтобы дети аристократов знали свой родной язык не хуже иностранного. Молодые дворянки были в обязательном порядке обучаемы русской словесности и грамоте, но только для того, чтобы отдать дань моде¹⁵.

Образ аристократки в художественной литературе, в большинстве произведений напоминал изображение сказочной Белоручки – любимого ребенка матери, характеризующегося капризностью и эгоизмом. Такая героиня не только не уважала чужой работы, но также делала все, чтобы не трудиться. Насколько в сказках такое поведение всегда плохо заканчивалось для Белоручки, настолько дворянским дочерям часто удавалось достигнуть „успеха“ – выйти замуж. Однако не всегда. В рассказе Владимира Одоевского *Катя, или история воспитанницы* (1834), изображается судьба дочерей графини Б., которых по всей вероятности, ждет жизнь старых дев. В доме любящей детей графини все дети получали одинаковое образование, однако маленьких барышень не только постоянно баловали, но им прививали чувство превосходства по отношению к людям низкого происхождения. Эффекты этого процесса были заметны уже тогда, когда они становились кандидатками в жены:

Я обратился к молодым графиням, - графини были глупы и пусты до чрезвычайности, дурного тона, мешали русский язык с французским; их интересовали одни свадьбы, женихи и невесты [...]¹⁶.

Писатели за такое поведение не обвиняли дворянок, а общество и родителей, которые плохими воспитательными методами портили девочек¹⁷. Одоевский свое мнение о вредности такого рода воспитания представил и в других сочинениях: *Княжна Мими* (1834) и *Княжна Зизи* (1839)¹⁸. В 40-е годы проблема воспитания женщин дворянского происхождения оставалась актуальной. Писатели „натуральной школы“ главную цель литературы видели в изображении действительности без всякой фальсификации, в представлении только истины¹⁹. Один из них²⁰, Иван Панаев, в произведении *Барышня* (1844) сосредоточился на постепенном и последовательном

¹⁵ О. Солодянкина, *Межкультурное взаимодействие...*, указ. соч., с. 58.

¹⁶ В. Одоевский, *Катя, или история воспитанницы*, http://az.lib.ru/o/odoewskij_w_f/text_0380.shtml (22.03.2012).

¹⁷ Л. Моисеева, указ. соч., с. 168.

¹⁸ Там же, с. 167.

¹⁹ Там же, с. 169.

²⁰ Без автора, *Панаев, Иван Иванович*, http://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/literatura/PANAEV_IVAN_IVANOVICH.html?page=0,0 (06.03.2012).

описании того, как на самом деле проходило женское образование в дворянских усадьбах.

Барышня – это рассказ о том, как из малой дворянки сделать настоящий эквивалент Белоручки. Главная героиня Катя является для своих родителей целым миром. Лиза Ивановна и Евграф Матвеевич это мягкие, добрые люди, но они не имеют понятия, как правильно воспитать Катю. Они в ее образовании повторяют те же ошибки, которые делали их родители. Итак, Лиза Ивановна, практически откармливает свою дочь, которая получает еду шесть раз в день, не считая того, что дает ей няня. Обеим женщинам не приходит в голову мысль, что девочка просто переедает. Катя быстро превращается в толстого ребенка. Кроме того, ей прививают мысль о том, что дворянин – выше и лучше всех. Этот процесс начинается с изоляции девочки от крестьянских детей. Няня объясняет ей, что:

Там только простые деревенские ребятишки грязные, а ты барское дитя, тебе нечего там делать с ними²¹.

Катя бывает свидетельницей сцен, когда Лиза Ивановна ругает служанку за то, что она обращалась с девочкой как с равным себе человеком:

Что, ты ей ровня, что ли? А знаешь ли ты, что за это я велю тебя выгнать в людскую, чтоб ты и глаз в барские комнаты не смела показывать? Ты должна, дура, чувствовать, кого ты забавляешь²².

На формирование личности барышни влияли не только родители и способ жизни в провинции, но также гувернантка. Мать и отец Кати нашли учительницу для своей дочери типичным для тех времен способом – читая объявления в газете „Московские ведомости“. Любовь Петровна сразу же понравилась Евграфу Матвеевичу, а его жену тронула рассказом о своей прошлой жизни. Но вместо того, чтобы позволить гувернантке работать, барыня постоянно ищет предлоги для того, чтобы „освободить“ дочь от мучительной, по ее мнению, учебы. Вследствие этого у Кати практически нет желания учиться. Любовь Петровна замечает это, но не противопоставляется своим работодателям. Она превосходно знает, что Катя для своих родителей это восьмое чудо света и за слова правды, они, по всей вероятности, уволили бы ее за „издевание над их изумительной доченькой“. Поэтому гувернантка говорит наивным дворянам только то, что они хотят услышать. Поэтому эффекты образования Катеньки это только иллюзия благовоспитанности:

²¹ И. Панаев, *Барышня*, http://az.lib.ru/p/panaew_i_i/text_0090.shtml (18.03.2012).

²² Там же.

Успехи Кати во французском языке не были подвержены ни малейшему сомнению... Она утром, целуя ручку папеньки, лепетала: бонжур папа; вечером, прощаясь с маменькой и обнимая ее, говорила: бонной, маман... Она выучила наизусть две басни Лафонтена и брэнчала на фортепианах качучу, ежеминутно, впрочем, сбиваясь с такту, и всякий раз при гостях по приказанию родителей, пробормотав эти две басни, садилась за фортепиано. И гости – знающие и не знающие по-французски, имеющие музыкальное ухо и не имеющие его, всякий раз от этого бормотанья и брэнчанья приходились в восторг совершенно одинаковым образом [...] ²³.

Родители аристократки быстро заметили, что их любимая дочь ведет себя как сказочная Белоручка – не проявляет уважения к ним, постоянно капризничает и думает только о себе. Но они не в состоянии понять, что причиной этого было не только вредное влияние гувернантки и новой окружающей среды, но также их поведение – балование дочери, закрепление в ней мнения, что она лучше всех.

Крестная мать Фея не появится или сложная судьба воспитанницы

Литературная версия судьбы воспитанницы напоминала жизнь сказочной Золушки: милая и красивая девушка без приданого, презираемая родственниками, находила в конце концов не только настоящую любовь, но также богатого опекуна, который делал ее своей наследницей. Это меняется в 30–40 годы, когда под воздействием западных концепций и нового подхода к женскому вопросу, писатели начинают уделять больше внимания их сложному положению. В литературе появляется более реалистическое представление их судьбы²⁴. Авторы заметили, что воспитанница – человек живущий в двух мирах – дворянском и внедворянском.

Одним из них был Владимир Одоевский, который сосредоточился на образе сложного положения женщин, в том числе и на судьбе аристократических воспитанниц²⁵. В повести *Катя, или история воспитанницы* он показал, что дворянское воспитание может повредить девочке, происходящей из низших общественных кругов:

С возрастом начинаются страдания бедной воспитанницы: она должна угождать всему дому, не иметь ни желаний, ни воли, ни своих мыслей; [...] слуги завидуют ей и вымещают на ней злость свою на господ, не встают перед ею, отвечают ей с грубостью, обносят за столом; [...] если же, к несчастью, она хороша собою, то ее обвиняют в неудаче барышень, гонят на мезонин, когда в гостиной есть жених на примете; и она осуждена или свой век провести в вечном девстве, или выйти

²³ Там же.

²⁴ Л. Моисеева, указ. соч., с. 169.

²⁵ Там же, с. 167.

замуж за какого-нибудь чиновника четырнадцатого класса, грубого, необразованного, и после довольства и прихотей роскошной жизни приняться за самые низкие домашние занятия²⁶.

Катю, дочь официанта и любимую воспитанницу графини Б., не только одевали в такие же платья, как маленьких барышень, но также обучали у тех же учителей и гувернанток. Несмотря на это, все люди – как слуги так и аристократы – давали девочке ощутить и понять, что она хуже дворянок, что она только „холопка”. Понимание специфики своего положения способствовало формированию у девочки не только зрелого подхода к жизни, но также ускорило ее интеллектуальное развитие. Катя более умна, чем молодые дворянки, но, к сожалению, у нее низкая позиция и графини издеваются над ней.

Сложность судьбы воспитанницы заключается не только в том, что она должна выполнять все прихоти дворян, но также в том, что аристократическое воспитание не подготавливало ее к настоящей жизни. Этот вопрос затрагивается Владимиром Соллогубом, в повести *Воспитанница* (1846). Автор *Тарантаса* показывает, что судьба женщины была целиком подчинена воле мужчины, что она была бесправным и лишенным самостоятельности членом общества. В литературе того времени появляются героини понимающие свою ситуацию и готовые к протесту²⁷.

Одной из них является воспитанница Наташа – дочь камердинера. Графиня позволяет ей на все, балует ее и занимается ее образованием. Французская гувернантка учила Наташу рисованию, музыке и танцам. Девочка получила типичное дворянское воспитание и по поведению стала такой же, как настоящие барышни:

Отделавшись от скучных книг и уроков, она только и думала, что об удовольствиях; подружилась со всеми губернскими барышнями, познакомилась со всеми губернскими щеголями. Она была уж не ребенок; она делала все, что только приходило ей в голову, и графиня, радостно отказавшись от собственной воли, никогда не противилась ее желаниям²⁸.

После смерти графини эта сладкая жизнь закончилась и воспитанница столкнулась с жестокой действительностью. Аристократка не оставила завещания и вскоре Наташа осталась без друзей, опеки и денег. Никто из барынь не хотел взять ее к себе. Принять ее на работу в качестве гувернантки или компаньонки тоже не могли из-за того, что, по их мнению, она была избалована. Лишь одна из

²⁶ В. Одоевский, указ. соч.

²⁷ Л. Моисеева, указ. соч., с. 169.

²⁸ Там же.

бедных чиновниц позволила ей жить у себя, но очень скоро пожалела об этом, потому что с Наташей возникали только проблемы. Несчастливая девушка никогда не умела работать. Она пыталась смотреть за детьми чиновницы, но не понимала, как воспитывать детей и постоянно их баловала. Пробовала также делать покупки на рынке, но так как раньше этим не занималась, в результате покупала дороже, чем надо. Наташа не привыкла заниматься хозяйством. Желая освободить чиновницу от проблем, она решила стать актрисой. Слишком поздно она поняла, что подписывая актерский договор, теряет остатки самостоятельности. Самоубийство было последним решением, которое она могла принять самостоятельно. Надо подчеркнуть, что если бы Наташа была дворянкой, ее судьба после смерти графини сложилась бы совсем иначе: она получила бы по закону все имущество, нашла бы себе мужа и никогда бы не узнала, какой сложной может быть жизнь.

Не все воспитанницы были дочерьми служащих или круглыми сиротами низкого происхождения. Некоторые из них были внебрачными детьми помещиков и их служанок. Такой воспитанницей была Любовь, героиня романа Александра Герцена *Кто виноват?* (1846). Любовь – это дочь крестьянки Авдотьи и генерала Алексея Абрамовича Негрова. Когда Любочка была еще маленькой, Негров „подарил” ее мать Авдотью в жены своему камердинеру и девочке все начали повторять, что тот является ее отцом. Когда Любове было три года, она понравилась барыне Глафире Львовне, и та начала производить манипуляции над девочкой, объясняя ребенку, что она круглая сирота, а Авдотья это только ее кормилица. Любовь, вместе с законными детьми Алексея Негрова, обучалась у французской гувернантки, Элизы Августовны. Воспитательница манипулировала всей семьей и казалась всем совершенно необходимой. Глафира Львовна восхищалась ею, так как француженка не только знала новые сплетни и различные истории, но также умела выполнять все ее поручения. Но в воспитании детей Элиза Августовна успехов не имела – она учила своих учеников только французской грамматике, а и то плохо, потому что сама делала много ошибок.

Свой досуг юная Любовь проводила в размышлениях о жизни. Главной причиной ее страданий в доме Негровых была их грубость по отношению к ней. Они не понимали, в каком сложном положении поставили бедную девушку. Любовь не знала, например, как она должна относиться к своей настоящей матери – не могла перестать называть ее своей кормилицей, а сама Авдотья умела только унижать себя и величать Любовь „барышней”. Дворянское воспитание не дало девушке счастья. Оно развило в ней чувствительность

и чувство обособленности. Все это оказало влияние на ее дальнейшую жизнь и мешало справляться с разными жизненными проблемами.

В сочинениях часто нет информации о личной жизни воспитательниц, гувернантка так же, как и в настоящей жизни, являлась „невидимкой“. Описывая барышень, авторы критиковали воспитание, которое из девочек делало избалованные и эгоистические кандидатки в жены, а представляя воспитанниц, писатели обращали внимание на проблему эмансипации женщин в России. Подытоживая, надо сказать, что затрагивая проблему воспитания и обучения девочек, писатели в 30–40 годы XIX века подчеркивали его роль в формировании личности молодых женщин и определении их жизненных путей.

Magdalena Żołędziewska

(Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

KATEGORIA MASKI W POWIEŚCI *BIESY* F.M. DOSTOJEWSKIEGO

„Choć Dostojewski nie napisał ani jednej strony w formie dramatu, nie mniej jednak w swych powieściach jawił się jako wielki tragicznik”¹. Tymi słowami twórczość Fiodora Dostojewskiego scharakteryzował Siergiej Bułgakow, odnosząc się szczególnie do powieści *Biesy*, którą mimo braku wspomnianej formy dramatycznej, określał mianem tragedii. Zjawisko teatralizacji świata przedstawionego, czy też motyw odgrywania roli przez bohaterów dzieł Dostojewskiego stanowią obiekt badań wielu literaturoznawców. Kategoria maski, będąca tematem niniejszego artykułu, w większości przypadków, również w *Biesach*, omawiana jest w kontekście konceptu teatru i gry aktorskiej.

Na szczególną uwagę zasługuje postać głównego bohatera Nikołaja Stawrogina, którego twarz innym bohaterom powieści przypomina maskę. Jako maskę postrzegają oni również całą jego osobowość, postawę wobec otaczającego świata. Dlatego też, analizując motyw maski na przykładzie Stawrogina, warto zastanowić się nad interpretacją maski osadzonej w rosyjskiej kulturze prawosławnej oraz maską rozumianą jako persona w badaniach psychologii analitycznej.

Maska w rozumieniu prawosławnej filozofii Wieku Srebrnego, łączona jest z teologią trynitarną, którą najpełniej wyrażają pojęcia *lik*, *lico* i *liczina*, najczęściej pojawiające się przy omawianiu ikonopisarstwa. Najważniejszą częścią triady, z religijnego punktu widzenia, jest niewątpliwie *lik*, określany jako boże podobieństwo. Warto podkreślić różnicę pomiędzy pojęciami boże podobieństwo (божье подобие) a boży obraz (божий образ). Według Florenskiego bożym obrazem nazywamy twarz (*lico*), w której może realizować się boże podobieństwo, tj. *lik*. Najbardziej znaczącym w kontekście omawianej kategorii elementem triady jest *liczina*, rozumiana jako maska, którą Paweł Florenski przeciwstawia pojęciu *lik*. Ponadto, zauważa on, iż *liczina*-maska mimo podobieństwa do *lica*-twarzy, w rzeczywistości jest w środku pusta. Oszukuje obser-

¹ С.Н. Булгаков, *Русская трагедия*, <http://www.vehi.net/bulgakov/tragediya.html> (25.02.2012) (tłum. własne) oryg. „Хотя Достоевский не написал ни одной страницы в драматической форме, тем не менее в своих больших романах по существу дела он является и великим трагиком”.

watorów przekłamanym obrazem lub też pokazuje coś, co w ogóle nie istnieje. Maską w prawosławnej filozofii Wieku Srebrnego jest utożsamiana również z grzechem². Z kolei według słów innego filozofa tej epoki Nikołaja Bierdiajewa, przywdziewanie maski-licziny wiąże się także z chęcią skrycia przed otaczającym człowieka światem³.

Z drugiej zaś strony, można mówić o masce z punktu widzenia psychologii analitycznej Carla Gustawa Junga, w której to maskę rozumie się pod pojęciem *persony*. Zgodnie z twierdzeniem szwajcarskiego psychologa, pojęcie *persony* można odnieść do systemu relacji między jednostką a społeczeństwem. Należy zauważyć, iż zadaniem *persony*, z jednej strony, jest to wywieranie na otoczeniu konkretnego wrażenia, a z drugiej – ukrywanie prawdy o jednostce. Nie powinno być nadużyciem stwierdzenie, iż *persona* umożliwia odegranie pewnej osobowości – zarówno osobie posługującej się *personą*, jak i jej obserwatorom. Wykorzystywanie *persony* w kontaktach z otaczającym nas światem, sprzyja wytworzeniu rzeczywistości wtórnej, umownej. *Persona* nie jest tym, kim człowiek jest naprawdę, a jedynie percepcją danej osoby przez nią samą lub przez jej otoczenie⁴.

Właśnie w kluczu przedstawionych badań i teorii została przeze mnie przeanalizowana postać protagonisty dzieła Dostojewskiego – Nikołaj Stawrogin. Pierwsza z interpretacji zakłada pojmowanie maski z punktu widzenia prawosławnej filozofii Wieku Srebrnego, w której to *liczina* Stawrogina może świadczyć o jego grzesznej osobowości. Już przy pierwszym spotkaniu ze Stawroginem na kartach powieści, narrator zwraca uwagę czytelnika na wyróżniającą się w tłumie twarz-maskę głównego bohatera. Od samego początku maska jest atrybutem przypisanym Stawroginowi, poprzez który można rozpatrywać jego zachowanie i osobowość. Warto zwrócić uwagę na fakt, iż już w staroruskiej cerkwi maskę kojarzono z twarzą diabła, a samo jej przywdziewanie stanowiło ciężki, wymagający odkupienia grzech⁵. Tak też można postrzegać maskę na stawrogińskiej twarzy – z czarnymi włosami, jasnymi oczami i bladą twarzą – „Chłopiec jak malowanie, a jednocześnie dziwnie jakoś odrażający”⁶.

O grzesznym, czarcim charakterze maski Nikołaja Stawrogina, może świadczyć fakt, iż napawa ona lękiem bliskie mu osoby – Marię Liebiad-

² П. Флоренский, *Иконостас*, <http://www.vehi.net/florensky/ikonost.html> (25.02.2012).

³ Н.А. Бердяев, *Я и мир объектов*, <http://www.vehi.net/berdyaev/mirobj/05.html> (26.02.2012).

⁴ К.Г. Юнг, *Отношения между я (эго) и бессознательным*, <http://jungland.ru/node/1493> (21.05.2012).

⁵ Б. Успенский, *Семиотика истории. Семиотика культуры*, http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Ysp/05.php (22.04.2012).

⁶ F.M. Dostojewski, *Biesy*, tłum. T. Zagórski, Z. Podgórzec, Warszawa 1992, s. 43.

kinę, a przede wszystkim jego matkę. Potwierdzeniem tego, iż maskę Stawrogina można określić jako *liczinę* pokazującą jego grzeszną osobowość i jednocześnie skrywającą duchową pustkę, są przede wszystkim spostrzeżenia ludzi z jego towarzystwa. Uważają oni, iż Stawrogin żyje po to, by dopuszczać się grzechów i krzywdzić innych. Przykładem takiego myślenia są niewątpliwie słowa Aleksieja Jegorycza, skierowane do Nikołaja:

Niech Bóg pana błogosławi, lecz tylko w cnotliwych zamierzeniach⁷.

Ta sytuacja udowadnia, iż otoczenie odbiera Stawrogina jako osobę zdolną do popełnienia grzechu, czy wyrządzenia krzywdy innym. Nie są to mylne sądy – dla żartu wstąpił w związek małżeński z Marią Timofiejewną, co może wskazywać na brak szacunku dla ludzkich uczuć. Ponadto, Stawrogin nie potrafi dokonać wyboru między biegunami dobra i zła⁸, zarówno w jednym jak i w drugim szuka piękna i przyjemności, do czego przyznaje się w swojej „spowiedzi”. Grzeszną maskę-liczinę Stawrogina można także uważać za skutek szaleństwa lub opętania. Przed przytoczeniem słów stawrogińskiej spowiedzi, narrator uprzedza czytelnika, że dokument ten jest wypaczonym dziełem biesa, który zawładnął głównym bohaterem.

Jednakże warto również zwrócić uwagę na sytuację, w których Nikołaj Stawrogin chce zrzucić z siebie maskę i odkupić grzechy. W rozmowie z Tichonem przyznaje, iż przede wszystkim pragnie sam przebaczyć sobie swoje złe postępowanie, i dlatego też szuka cierpienia, wierzy, że poprzez nie może zbawić swoje sumienie. Z drugiej zaś strony, pojawia się pytanie, czy zamiary Stawrogina są w pełni uczciwe, gdyż zdaje się w to wątpić nawet Tichon. Nikołaj bardziej boi się tego, że zapamiętane zostanie jedynie to, co śmieszne i miałkie w jego działaniach, natomiast nie zastanawia go aspekt moralny swojego zachowania. Dlatego też można za Nikołajem Bierdiajewem stwierdzić, że dla świadomości i etyki prawosławnej Stawrogin zginął bezpowrotnie⁹.

Ciekawym jest niewątpliwie fakt, iż oprócz *licziny*, niektórzy z otoczenia Stawrogina przypisują mu *lik*. Wspomniany Bierdiajew zauważył, że są wśród bohaterów *Biesów* i tacy, którzy wielbią Stawrogina niczym boga. Fiedka Katorżny przyznaje, że stoi przed Nikołajem jak przed „Panem Bogiem”¹⁰. Podobne odczucia wobec głównego bohatera żywi Piotr Wierchowieński, traktujący Stawrogina jak swojego idola.

⁷ Ibidem, s. 213.

⁸ Н.А. Бердяев, *Ставрогин*, <http://www.vehi.net/berdyaev/stvrogin.html> (26.02.2012).

⁹ Ibidem.

¹⁰ F.M. Dostojewski, op. cit., s. 239.

Analizując postać Nikołaja Stawrogina z punktu widzenia osiągnięć psychologii analitycznej można dostrzec, iż główny bohater powieści nakłada maskę-personę z jednej strony w celu ukrycia swojej prawdziwej twarzy, zaś z drugiej z zamiarem wywarcia określonego wrażenia na otoczeniu. Jednakże, trudno jest nie zauważyć, że ów drugi „zamiar” jest wynikiem tego, czego w rzeczywistości społeczeństwo oczekuje od Stawrogina. Przywdziewanie *persony* jest poniekąd jego obowiązkiem nałożonym nań przez ludzi z jego otoczenia. Stawrogin odczuwa to, zastanawiając się, dlaczego wszyscy oczekują od niego rzeczy, których nie oczekiwaliby od innych. Z tego powodu, protagonista *Biesów* dysponuje całą gamą masek, które dobiera zależnie od sytuacji, w której się znajduje lub będzie znajdował.

Wartym podkreślenia jest fakt, iż są chwile, kiedy Stawrogin decyduje się pokazać swoją własną twarz, nie odgrywa żadnej roli, a zwłaszcza takiej, w której najchętniej oglądałoby go otoczenie. Właśnie w takich sytuacjach ludzie z jego towarzystwa odczuwają pewien dyskomfort, jak np. wówczas, gdy Nikołaj przyznaje, iż z Marią Liebiadkiną łączą go więzy małżeńskie. O tym, że maska bohatera jest jego *personą* świadczyć może też fakt, iż inni ludzie chcą widzieć w nim kogoś innego, Piotr Wierchowieński chce uczynić z niego Iwana Carewicza, jego matka dostrzega w nim coś z księcia Harry’ego z szekspirowskiej sztuki. Nawet w oczach bliskich mu ludzi, Stawrogin nie jawi się zupełnie jako on sam, tylko jako różne persony, narzucane mu przez otoczenie.

Można odnieść wrażenie, iż sam Nikołaj Stawrogin bardziej postrzega siebie poprzez pryzmat *persony*, którą się posługuje, można dostrzec w jego zachowaniu cechy świadczące o jego zżyciu się z odgrywaną przez niego rolą społeczną. Ten fakt może stanowić niebezpieczeństwo dla samego bohatera, jako że zdaje się, iż Stawrogin nie boi się śmierci, co widać podczas pojedynku. Być może to, iż nie odczuwa on strachu przed śmiercią jest efektem tego, że bardziej myśli o sobie jak o *personie*, o tym, że to ona polegnie, a nie prawdziwy Nikołaj Stawrogin.

Dzięki analizie głównego bohatera w świetle osiągnięć psychologii analitycznej Junga, można stwierdzić, iż jego negatywne zachowanie nie jest w pełni jego winą. Tak też uważa Barbara Pietrowna, która broni swojego syna, twierdząc iż to towarzystwo w jakim przebywa Nikołaj ma na niego zgubny wpływ. To ono oczekuje, a wręcz żąda od niego, by odgrywał rolę złego człowieka.

Podczas rozmowy-spowiedzi u Tichona Stawrogin chce wziąć całą winę na siebie, napominając o swojej rozszczępionej osobowości, o tym, iż podczas popełniania grzechów to był on, tylko w różnych postaciach. Innym zaś razem twierdził, że jego rolą jest odgrywanie szaleńca, lub też, iż jego zachowanie jest wynikiem działania biesa. Można zatem

zauważyć u Stawrogina oznaki rozstrojenia psychicznego, neuroz, wywołanych przez mnogość person lub też przez rozpad *persony*, czego przejawem są fobie i natręctwa (np. ciągle przywoływanie obrazu Matroszy).

Także w zachowaniu innych bohaterów *Biesów* można dostrzec posługiwanie się *personą*. Otoczenie w powieści zdaje się wpływać prawie na wszystkich bohaterów. Marionetką w rękach Barbary Pietrowny jawi się Stiepan Trofimowicz, ona zaś doskonale czuje się w roli reżysera życia starszego Wierchowieńskiego. Syn Stiepana – Piotr jest postacią, która niezwykle umiejętnie radzi sobie ze swoimi rolami w społeczeństwie. Nawet kiedy mówi, że tym razem zdecydował o zachowaniu swojej prawdziwej twarzy, zdaje się iż jego prawdziwe „ja” również jest jedną z jego ról. Młody Wierchowieński manipuluje także obrazem Stawrogina w oczach innych ludzi. Mówiono o nim, iż potrafi stworzyć swój własny obraz danego człowieka i z nim żyć i, zdaje się, że tego właśnie dokonał w przypadku Nikołaja Stawrogina.

Podsumowując, starałam się przedstawić kategorię maski w powieści Fiodora Dostojewskiego *Biesy* w ujęciu dwóch idei – prawosławnej filozofii Srebrnego Wieku oraz psychologii analitycznej C.G. Junga, ze szczególnym uwzględnieniem przykładu głównego bohatera powieści.

Pierwsza teza opiera się na prawosławnej filozofii Srebrnego Wieku, w którą wpisuje się także pojęcie teologii trynitarnej, odnoszącej się do terminów *lik*, *lico* i *liczina*. *Liczina* określana jest jako rodzaj maski i może być utożsamiana z grzechem. Tak rozumiana maska posłużyła percepcji głównego bohatera *Biesów* jako człowieka grzesznego, którego złe postępowanie pochodzi z jego wnętrza. Warto jednak dodać, iż według Nikołaja Bierdiajewa możliwe jest wywyższenie poprzez grzech, ale tylko wówczas gdy osoba, która go popełniła jest tego świadoma. Świadomość bowiem jest w tym wypadku źródłem cierpienia, które może doprowadzić do odkupienia grzechu¹¹.

Druga koncepcja maski opiera się na osiągnięciach psychologii analitycznej Carla Gustava Junga, z wyszczególnieniem pojęcia *persona*, to jest części nieświadomości zbiorowej. *Persona* w ujęciu psychologii analitycznej oznacza swojego rodzaju maskę nakładaną przez człowieka, potrzebną mu do interakcji w społeczeństwie. Może być również postrzegana jako rola społeczna danej osoby narzucona jej przez otoczenie¹². Tak przeprowadzona analiza pokazała, iż maska Stawrogina może być rozpatrywana jako narzucone przez społeczeństwo role, co sprawia, że

¹¹ Н.А. Бердяев, *О назначении человека*, http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Berd/_Nazn_02.php (24.06.2012).

¹² К.Г. Юнг, *op. cit.*

nie należy postrzegać głównego bohatera powieści Dostojewskiego jako osoby całkowicie pejoratywnej.

Interpretacja przeprowadzona w kontekście wyżej wymienionych sposobów ujęcia kategorii maski udowodniła, iż postać Stawrogina może być postrzegana zarówno poprzez pryzmat religii prawosławnej oraz psychologii analitycznej, gdzie postawa głównego bohatera analizowana jest z punktu widzenia relacji między nim a społeczeństwem, w którym żyje.

KOMUNIKATY

Maciej Bala

(Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska)

UKRAINA W PROGRAMIE PARTII NARODOWO-BOLSZEWICKIEJ EDUARDA LIMONOWA

W polskiej opinii publicznej powszechne jest postrzeganie wszelkich opozycyjnych wobec autorytarnych rządów prezydenta Władimira Putina partii, jako zwolenników demokracji. Temu nie do końca prawdziwemu pogładowi wymyka się Partia Narodowo-Bolszewicka założona przez pisarza Edwarda Limonowa i filozofa Aleksandra Dugina. Swojego czasu, stanowiła ona dość barwny element rosyjskiej sceny politycznej oraz należała do najaktywniejszych i najbardziej nieprzejednanych antagonistów wobec rządów Władimira Putina. Pomimo deklaracji niekwestionowanego przywódcy i założyciela partii, Edwarda Limonowa, iż po zwrocie ideologicznym w roku 2004 partia będzie popierać rozwój społeczeństwa obywatelskiego w Rosji¹ zaznaczono, iż wcześniejszy program NBP z roku 1994 pozostaje nadal aktualny. To stanowisko formalnie zatwierdzono w tzw. *Programie minimum* w 2004 roku. Jest to o tyle niepokojące, iż we wspomnianym pierwszym programie jawnie odwoływano się do działań nie mających z demokracją nic wspólnego. Nie zmieniono także symboliki partii, jedną z nich jest sam sztandar Partii Narodowo-Bolszewickiej będącym skrzyżowaniem czarnego młota i sierpa w białym kręgu na czerwonym tle. Skojarzenia z symboliką dawnego Związku Radzieckiego i III Rzeszy są jednoznaczne, jednocześnie szeregowi członkowie partii zaprzeczają wszelkim odniesieniom partii do potępionych ideologii.

Partia Narodowo-bolszewicka pod przewodnictwem kontrowersyjnego pisarza Eduarda Limonowa i filozofa Aleksandra Dugina, najczęściej była kojarzona z kontrowersyjną ideologią i specyficznymi formami protestów politycznych. Sama ideologia partii jest swoistym konglomeratem różnorodnych prądów politycznych, począwszy od rosyjskiego

¹ *Программа минимум*, „Российская газета”, 19.01.2005.

nacjonalizmu, poprzez eurazjatyzm z wyraźnymi elementami geopolityki, na radykalnej lewicy skończywszy. Nieodłącznym elementem ideologii partii jest kontestacja rozmaitych prądów kontrkulturowych i zachwyty nad estetyką punk-rocka. Dany element ideologii, oraz łatwość w łączeniu przeciwstawnych sobie prądów politycznych wyróżnia Partię Narodowo-Bolszewicką od pozostałych partii tak i z prawej, jak i z lewej strony rosyjskiej sceny politycznej.

Zwolennicy Eduarda Limonowa zwracają uwagę na położenie ludności rosyjskojęzycznej, która po rozpadzie Związku Radzieckiego znalazła się poza granicami Rosji. Ich zdaniem, owa ludność jest brutalnie dyskryminowana przez władze nowopowstałych państw, w szczególności na Ukrainie, która dla zwolenników Limonowa jest przedmiotem drwin i pogardy. Narodowi bolszewicy nie uznają aktu likwidacji sowieckiego imperium i w konsekwencji, sytuacji politycznej ukształtowanej w wyniku tego aktu. Narodowi bolszewicy, szczególną uwagę zwracają na status ludności rosyjskojęzycznej na Ukrainie i na wydarzeniach na Ukrainie podczas pomarańczowej rewolucji w 2004 roku.

Jedną z pierwszych akcji bezpośrednich, przeprowadzoną przez narodowych bolszewików, była akcja w Sewastopolu na Krymie 24 sierpnia 1999 roku. Polegała ona na zabarykadowaniu się w wieży Klubu Morskiego i rozwieszeniu rosyjskiej flagi i transparentu z napisem: „Sewastopol-miastem rosyjskim!”. Rozrzucano również ulotki oraz egzemplarze partyjnej gazety. Blokadę wieży zlikwidowano po wspólnej akcji ukraińskiej milicji i rosyjskich żołnierzy piechoty morskiej. Narodowi bolszewicy na łamach partyjnej gazety nie kryli swojego oburzenia zachowaniem rosyjskich żołnierzy.

Narodowi bolszewicy zajmowali identyczne stanowisko wobec Ukrainy podczas tzw. Pomarańczowej rewolucji, jednakże, z uznaniem wypowiadali się na temat postawy zwolenników Wiktora Juszczuki, podziwiali ich zaangażowanie i entuzjazm. Sytuację na Ukrainie postrzegali jako pretekst mający na celu osłabienie pozycji politycznej, głównego antagonisty narodowych bolszewików, prezydenta Władimira Putina, bowiem nie uznawali oni jego autorytarnych rządów. Sprzeciw wobec władzy prezydenta, stanowi konsekwencję zmiany programu politycznego w 2004 roku. Kładziono w nim nacisk m.in. na poszanowanie swobód obywatelskich. Jednak, szacunek wobec zwolenników Wiktora Juszczuki, rezygnacja z haseł pro totalitarnych, wcale nie oznaczał zmiany nastawienia wobec państwa ukraińskiego, względem którego używano niekiedy niestosownego słownictwa.

Partia Narodowo-Bolszewicka została zdelegalizowana w 2005 roku, pomimo tego zwolennicy Edwarda Limonowa, zapewniają, iż nie zaprzestaną swojej działalności i nadal będą dążyć do zmiany sytuacji

politycznej w Rosji. Sam były lider partii Eduard Limonow jest przekonany, iż prędzej czy później rosyjska scena polityczna ulegnie zmianie. Według niego, skoro w państwach arabskich w 2011 roku nastąpiły niespodziewane przeobrażenia polityczne, to dany proces nie ominie również Rosji pod rządami Władimira Putina.

Mateusz Sabaj

(Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów – Polska)

GŁÓWNE WYZWANIA PRZED ROSYJSKĄ STRATEGIĄ SPRZEDAŻY SUROWCÓW NA LATA 2008–2012

W okresie pełnienia rządów przez Władimira Putina (najpierw jako premiera, a później prezydenta Federacji Rosyjskiej) surowce strategiczne, a zwłaszcza energetyczne, stały się jedynym z podstawowych instrumentów polityki zagranicznej Rosji. Ten instrument był szczególnie silnie podkreślany w latach 2006–2009. Wybór tego sposobu nacisku a zarazem realizacji polityki, był podyktowany dążeniem Rosji do podniesienia swojej pozycji na arenie międzynarodowej po okresie przemian z lat 90. XX wieku. Był jednocześnie jedynym atutem rosyjskim, dostępnym przy aktualnej pozycji geopolitycznej tego kraju, biorąc pod uwagę stan państwa po neoliberalnych reformach Borysa Jelcyna¹. Strategia energetyczna Federacji Rosyjskiej została zaprojektowana jednak nieco wcześniej niż w 2006 r. Miało to miejsce wczesnym latem 2003 r., kiedy ówczesny prezydent Władimir Putin zaaprobował decyzję zarządu spółki OAO Gazprom, która pragnęła postawić kwestię polityki energetycznej w centralnym punkcie rosyjskiej dyplomacji. W strategii tej zawarty został bardzo istotny przekaz, który do dnia dzisiejszego wpływa znacząco na kształt rynku wewnętrznego w Rosji oraz na politykę tego państwa „na zewnątrz”. Decyzja ta jednocześnie spowodowała, że interes rosyjskiego giganta energetycznego stał się nadrzędnym punktem polityki zagranicznej Rosji. Głównym założeniem od początku było zarządzanie surowcami naturalnymi w taki sposób, aby nie można było ich powierzyć prywatnemu biznesowi. Także inne sektory energetyki, np. ropa naftowa oraz energetyka jądrowa na stałe wpisały się w politykę władz rosyjskich. Scenariusz postępowania oraz konsekwencja w działaniu, jaka towarzyszy władzy rosyjskiej od 2003 r. pokazuje, że kwestia ta jest zbyt ważna aby dzielić się nią z innymi na warunkach rynkowej zasady „fair play”². Jednym z pierwszych posunięć po raz pierwszy wybranego prezydenta Władimira Putina w sferze surowców energetycznych było ustanowienie nowej rządowej strategii „reprivaty-

¹ S. Cios, *Surowce energetyczne jako instrument polityki zagranicznej Rosji w kontekście światowego kryzysu gospodarczego 2008–2009*, Warszawa 2011, s. 1.

² M. Sabaj, *From Russia with Natural Gas – Nowa strategia sprzedażowa czy powrót do zimnej wojny*, energo24.pl, 2012, s. 1–2.

zacji". Polegała ona na „odkręceniu” wszystkich procesów prywatyzacyjnych z czasów Jelcyna i jako taka stała się czołową zasadą polityki gospodarczej w dziedzinie kluczowych technologii i przemyśle wydobywczym.

Drugim nadrzędnym celem było uczynienie ze spółki Gazprom potentata wydobywczego na skalę europejską, co miało ustanowić nowy wyznacznik rosyjskiej siły gospodarczej³. O prawdziwości tej tezy świadczą dane – do 2008 r. Rosja była największym producentem gazu na świecie, a rosyjska spółka OAO Gazprom była i do dzisiaj jest właścicielem większości rosyjskich złóż gazu i wszystkich rurociągów prowadzących z Syberii do europejskiej części Rosji, a także dalej do Zachodniej Europy. Koncern kontrolował wówczas ok. 70% potwierdzonych zasobów gazu w Rosji (co daje około 18% zasobów światowych), był także wyłącznym właścicielem sieci gazociągowej i jedynym w Rosji eksporterem błękitnego paliwa, co czyniło go nie tylko na rynku rosyjskim absolutnym monopolistą. Spory wpływ miała na to także niepewna polityka niektórych państw, głównie europejskich.

Momentem, który można uznać za wyjątkowo trudny i wymagający dla Rosji w związku z jej polityką energetycznego dyktatu jest przełom 2008 i 2009 r., kiedy na świecie na stałe zadomowił się kryzys gospodarczy. Jednymi ze skutków ekonomicznego kryzysu były: spadek popytu na surowce oraz spora ilość zmian dokonujących się w sektorze energetycznym i nowych technologii (jak np. wydobywanie gazów niekonwencjonalnych i rozwój technologii magazynowania LNG). Odpowiedzią na to miała być decyzja ministerstwa rozwoju gospodarczego Rosji ze stycznia 2010 r., które przygotowało zmianę zasad naliczania cen gazu. Hurtowe i eksportowe ceny gazu miały być od tej pory ze sobą powiązane. Cena hurtowa miała stanowić 85% ceny eksportowej. Jednocześnie Urząd ds. Taryf nie mógł już ustanawiać maksymalnej ceny na gaz. Przewidywano, że dzięki temu w latach 2011–2013 cena gazu będzie wzrastać o 15% rocznie, co miało zapewnić Gazpromowi rentowność⁴. Obecnie rosyjski gigant wykaraskał się już nieco z problemów, jakie przyniósł mu okres za lata 2008–2010, jednak dziś stoją przed nim zupełnie nowe wyzwania – przede wszystkim technologiczne a także polityczne⁵.

Wzięcie Europy w kleszcze za pomocą rurociągów Nord Stream i South Stream poprowadzonych odpowiednio przez Morze Bałtyckie i Morze Czarne sprawiło, że Rosja mogła stosować wobec niektórych

³ M. Steurmer, *Putin i odrodzenie Rosji*, Wrocław 2008, s. 137.

⁴ S. Cios, op. cit., s. 2–3.

⁵ E. Paszyc, *Sektor gazowy: ekspansja Gazpromu na regionalnym rynku*, Warszawa 2011, s. 2.

odbiorców praktyki monopolistyczne. Miało to miejsce również dlatego, że do niedawna jedyną drogą przesyłu gazu był rurociąg, którego kontrola była elementem kluczowej strategii Gazpromu. Uwypukliło to oczywiście słabość Unii Europejskiej i wykazało, że wiele państw zrzeszonych w tej organizacji nadal jest gotowych do przedkładania własnych partykularnych interesów nad dobro całości. Miało to miejsce m.in. przy koncepcji South Stream, kiedy to państwa takie jak Bułgaria, Austria i Węgry poparły ideę tego rurociągu, mimo iż wcześniej wspierały budowę unijnego projektu Nabucco. W przypadku innego surowca – ropy naftowej, mogą o tym świadczyć chociażby niedawne problemy w relacjach rosyjsko-białoruskich⁶.

W jednej z telewizyjnych wypowiedzi Putin (kiedy był jeszcze Premierem FR) stwierdził: „System rurociągów z gazem jest tworem Związku Sowieckiego. Zamierzamy utrzymać kontrolę państwa nad systemem przesyłu gazu oraz nad Gazpromem”. Słowa te miały mieć później znaczący wpływ na sposób oddziaływania Rosji na państwa dawnego ZSRR. Mowa tutaj o głównych państwach tranzytowych (przede wszystkim Ukrainie). Warto wspomnieć, że wszystkie kryzysy energetyczne w Europie po 2000 r. były bezpośrednio spowodowane napięciami w relacjach rosyjsko-ukraińskich. Nie dziwi zatem fakt, że już pod koniec lat 90. XX wieku strona rosyjska intensywnie zabiegała o budowę Jamału II. Oczywiście celem takiego posunięcia miało być pominięcie Ukrainy w procesie tranzytu gazu. Ostatecznie kwestię tą realnie rozwiązał projekt Nord Stream. Tuż po „pomarańczowej rewolucji”, która doprowadziła do klęski kremlowskiego faworyta na Ukrainie, nastąpił, mimo trwających wiele lat negocjacji, ostry wzrost cen gazu. Oczywiście tego efektem był wzrost niepokoju w całej Europie⁷. Sytuacja uległa zmianie na początku 2010 r., ponieważ dopiero od tego momentu, można zaobserwować powściągliwość strony rosyjskiej w publicznym podnoszeniu sprawy możliwej niewypłacalności Ukrainy z tytułu importu gazu, a w związku z tym możliwości zaistnienia potencjalnego zagrożenia wstrzymania dostaw do UE. Zmiana takiej polityki była krokiem przeciwnym do tego, który powzięto w 2005 roku, kiedy Gazprom „zapropnował” Ukrainie nowy system opłat, co oznaczało zwiększenie ceny gazu do 230 USD. Efekt tego politycznego posunięcia wszyscy doskonale pamiętamy – rząd ukraiński odrzucił propozycję, przez co od 1 stycznia 2006 r. dostawy w całej Europie zostały mocno zredukowane. Był to pierwszy sygnał, że należy wszcząć alarm i zastanowić się nad możliwościami dywersyfikacji dostaw surowców. W tamtym okresie 80% dostaw gazu do Europy Zachodniej płynęło przez ten kraj, przez co Eu-

⁶ E. Lucas, *Nowa Zimna Wojna. Jak Kreml zagraża Rosji i Zachodowi*, Poznań 2008, s. 25–28.

⁷ M. Steurmer, op. cit., s. 138–139.

ropejczycy mieli oczywiste powody do jak najgorszych obaw. W 2010 r. widać było natomiast, że Rosja dość powściągliwie podeszła do wyników wyborów prezydenckich na Ukrainie – uznając je za przesądzone. Dalszy rozwój sytuacji na Ukrainie wskazywał, że wybór W. Janukowycza na prezydenta dość znacząco zabezpieczył interesy Rosji w tym państwie. Zaistniała sytuacja pokazuje, że w najbliższych latach nie należy spodziewać się jakichkolwiek większych konfliktów dwustronnych⁸. Nieco inaczej układały się wówczas relacje rosyjsko-białoruskie. Od 2008 r. Białoruś usiłuje prowadzić politykę niezależności w relacjach z Rosją. Wynika to w dużej części z nacisków, jakie płyną na rząd A. Łukaszenki ze strony Unii Europejskiej. Decyzja ta miała na celu przekonanie UE co do słuszności przekazania pomocy finansowej dla targanej od lat tymi samymi problemami, zacofanej i niewydolnej Białorusi. Od początku 2010 r. rząd Łukaszenki podjął realną próbę dywersyfikacji dostaw surowców energetycznych. Było to podyktowane tym, że rosyjski koncern Gazprom ograniczył dostawy gazu na Białoruś na początku 2010 r. o 30% w związku z ówczesnym szacowanym zadłużeniem Mińska na około 192 mln dolarów. Gazprom twierdził, że jego białoruski partner, Bieltransgaz, w 2010 r. systematycznie łamał warunki umowy z 2006 roku. Płacił bowiem za surowiec według stawek z 2009 r. – 150 dolarów za 1000 metrów sześciennych. Zgodnie zaś z kontraktem, w pierwszym kwartale 2010 r. miał płacić 169,22 USD, a w drugim – 184,8 dolarów. Białoruś nie negocjowała długu wobec Rosji. Twierdzono jednak, że według stanu z 1 maja kwota do zapłaty wynosiła 132,6 mln dolarów i uznano żądania Rosji za próbę restauracji wpływów politycznych sprzed kilku lat⁹.

Decyzja o uniezależnieniu się energetycznym i politycznym od Rosji była w głównej mierze decyzją osób odpowiedzialnych za bezpieczeństwo Białorusi, które pragnęły wykorzystać fundusze, jakie obiecywała im UE by zapewnić krajowi wypłacalność. Podjęta decyzja opierała się na kalkulowanym wzmocnieniu relacji z krajami mającymi napięte stosunki z państwami zachodnimi, które były przychylnie rządowi A. Łukaszenki i same w większym lub mniejszym stopniu prowadziły kontakty gospodarcze z Rosją. Mowa tutaj o Wenezueli i Iranie. Restrukturyzacja całego sektora energetycznego doprowadziła także do planowanych zmian sektora energii elektrycznej, w tym jądrowej (co zaowocowało współpracą Białorusi z Chinami – praca nad pierwszą białoruską elektrownią atomową w Ostrowcu, ok. 250 km na północny wschód od Grodna). Biorąc pod uwagę kroki podejmowane przez Białoruś należy

⁸ S. Cios, op. cit., s. 4.

⁹ *Gazprom ograniczył dostawy gazu na Białoruś*, <http://www.wiadomosci.biznes-gospodarka/art,633,gazprom-ograniczyl-dostawy-gazu-na-bialorus.html> (15.05.2012).

pamiętać, że mogą one przynieść wymierne korzyści dopiero po wdrożeniu wszystkich reform i całkowitej restrukturyzacji sfery energetycznej. Może to nastąpić, w optymistycznym wariacie, dopiero za 5–10 lat z uwagi, przede wszystkim, na braki technologiczne. W obecnej sytuacji jednak strona rosyjska nadal posiada możliwość oddziaływania na Białoruś, co pokazała w czerwcu 2010 r., ograniczając o 15% dostawy gazu do tego kraju (w późniejszym okresie energetycznego kryzysu rosyjsko-białoruskiego redukcja objęła kolejne 45%). Oficjalnym powodem były wspomniane wcześniej kwestie niemożności znalezienia porozumienia w sprawie uregulowania długu za dostawy gazu¹⁰. W 2011 r. zaś, premierzy Rosji i Białorusi podpisali umowy o przejęciu przez Gazprom białoruskiej branży gazowej i nowy kontrakt na dostawy gazu, który już z początkiem 2012 r. odbijał się Białorusinom czkawką z powodu trudnych do zrozumienia żądań rosyjskich. Na podstawie dwóch umów międzyrządowych rosyjski Gazprom nabył całkowity pakiet 100% akcji firmy Bieltransgaz (białoruska firma ma monopol na hurtowy i detaliczny handel gazem na Białorusi), przejmując *de facto* kontrolę nad rozdysponowaniem gazu¹¹.

Rosja i jej główne koncerny prowadzą od jakiegoś czasu najcięższą w historii swojego wydobycia walkę z anomaliami pogodowymi przy eksploatacji starych, wyczerpujących się złóż. W roku wyborczym 2012 stawka w tej walce była bardzo wysoka. W marcu odbyły się wybory prezydenckie, których wynik raczej nie był dla nikogo większą niespodzianką. Jednak liczba protestów oraz spadek zaufania społecznego do nowo wybranego prezydenta zmusił państwo do zrewidowania nieco strategii dostaw gazu. Dlatego też, w porównaniu do lat poprzednich, priorytet uzyskały dostawy na rynek krajowy, a nie zagraniczny. Sytuacja dwa lata wcześniej była zupełnie odmienna – wówczas to, przez około trzy tygodnie dla większości regionów Rosji ograniczono pobór gazu, ponieważ w pierwszej kolejności zabezpieczono dostawy dla odbiorców w Europie. W przypadku z marca 2012 r. i dalszych miesięcy ta polityka musiała ulec zmianie. Na szczęście ciepły grudzień 2011 r. i styczeń 2012 r. oraz napełnione w terminie magazyny pozwoliły europejskim odbiorcom przetrzymać spadek dostaw rosyjskiego gazu¹².

W ocenach i komentarzach europejskich spółek gazowych i ekspertów rynku gazowego brak było wówczas krytycznych uwag pod adresem rosyjskiego monopolisty. Hasło Gazpromu: „I do my best” zostało przyjęte ze zrozumieniem. Agencja Interfax w swoim komentarzu pod-

¹⁰ S. Cios, op. cit., s. 5.

¹¹ M. Sabaj, op. cit., s. 4–5.

¹² *Nowa wojna gazowa*, <http://www.forbes.pl/artykuly/sekcje/wydarzenia/nowa-wojna-gazowa,4981,3> (10.05.2012).

kreśliła wówczas fakt, że nawet tak wymagający partnerzy jak Polacy w swoich komunikatach posługują się raczej dyplomatycznym językiem i są zgodni co do kwestii, że w Rosji rzeczywiście było wówczas chłodno. Operator Gazociągów Przesyłowych Gaz System oraz Polskie Górnictwo Naftowe i Gazownictwo poinformowały, że spadek dostaw wyniósł 7%. Czasowe ograniczenia dostaw gazu wprowadzono dla: Zakładów Azotowych Puławy, Zakładów Chemicznych Police i PKN Orlen. Pozostałe spadki na na arenie europejskiej wyglądały następująco:

- na włoski rynek gazowy dostawy były o 28,8% mniejsze od zakontraktowanych (zgodnie z grafiką dostawy powinny były wynieść 107 mln m³, a dostarczono 76,2 mln m³. Spadek dostaw do Włoch rozpoczął od -7%, poprzez 11%, aż do maksymalnego poziomu 24% w przeciągu 3 dni);

- największy importer rosyjskiego gazu niemiecki E.ON A.G. odnotował spadek dostaw o ok. 30% (drugi niemiecki importer rosyjskiego gazu spółka Wingas poinformowała, że została uprzedzona przez Gazprom o spadku dostaw. Dzięki posiadaniu zdywersyfikowanego portfela dostaw i dużych zapasów w magazynach Wingas zabezpieczyło regularnie dostawy do swoich klientów);

- austriacki OMV zanotował 30% spadek dostaw gazu z Rosji.

W dniach 30 stycznia – 6 lutego 2012 r. Gazprom po raz kolejny zdecydował się zmniejszyć dostawy na rynek europejski siecią magistrali ukraińskich. Przesył rosyjskiego surowca do Europy płynął innymi trasami – gazociągami Jamalskim i Blue Stream. Wahającą się od 6 do przeszło 30% redukcję dostaw w poszczególnych dniach (w stosunku do maksymalnego pułapu zakontraktowanych ilości surowca) odnotowały w tym czasie Słowacja, Austria, Węgry, Polska, Bułgaria, Rumunia, Grecja, Niemcy. Największy problem mieli Włosi, gdyż sytuację na rodzimym rynku gazu uznano za krytyczną (od 30 stycznia do 6 lutego, w okresie, kiedy spożycie surowca wzrosło do historycznego maksimum, dostawy gazu z Rosji były mniejsze od zakontraktowanych o 25–30%). W sumie państwom kontrahentom Gazpromu udało się w tym okresie uzupełnić niedobór rosyjskiego gazu surowcem z europejskich zbiorników i dostarczoną przez innych dostawców w związku z czym większość z nich uniknęła tragedii¹³.

Oczywistym pytaniem nasuwającym się po analizie spadków w dostawach jest kwestia tego czy rządy europejskie są przygotowane na radykalne obniżki sięgające nawet do 30% zakontraktowanych dostaw błękitnego surowca w przeciągu nawet kilku dni. Nadzrędnym sposo-

¹³ E. Paszyc, *Gazprom ograniczył dostawy gazu do Europy*, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/tydzien-na-wschodzie/2012-02-08/gazprom-ograniczyl-dostawy-gazu-do-europy> (11.05.2012).

bem rozwiązania tego problemu jest szybki rozwój technologii magazynowania i skraplania gazu, którego wdrożenie pomogłoby stworzyć zapasy pozwalające przetrwać kilkumiesięczne redukcje sięgające nawet do 30–50 % zasobów zakontraktowanych przez te państwa. Należy przy tym pamiętać, że Rosja staje w chwili obecnej twarzą w twarz z nowymi wyzwaniami związanymi ze sprzedażą swojego cennego surowca za granicę. To jak sobie z nimi poradzi, będzie skutkowało pozycją jaką uzyska na arenie międzynarodowej w nadchodzących latach. Jest to główne wyzwanie dla strategów politycznych. Odpowiednia polityka zagraniczna i wyciągnięcie wniosków z wcześniejszych wyzwań, które udało się zrealizować, pozwoli Rosji utrzymać status quo w Europie Zachodniej lub nawet przechylić szalę na swoją stronę. Pierwsze kroki w tej kwestii zostały już podjęte przez administrację Putina we wrześniu 2012 r.¹⁴ Prezydent FR podpisał dekret

O przedsięwzięciach w celu obrony interesów Rosji podczas prowadzenia działalności gospodarczej za granicą przez rosyjskie osoby prawne. Zgodnie z dekretem strategiczne rosyjskie spółki zostały zobowiązane do uzgadniania z władzami Rosji wszelkich działań w odpowiedzi na zastrzeżenia i żądania zagranicznych rządów, związków państw, zagranicznych organów regulacyjnych (np. urzędów antymonopolowych) oraz organizacji międzynarodowych. Putin sprecyzował, że rosyjskim strategicznym spółkom i ich spółkom córkom bez uprzedniej zgody władz Rosji nie wolno przekazywać informacji o swojej działalności zagranicznym rządóm i instytucjom oraz zmieniać zagranicznych kontraktów i innych dokumentów dotyczących zagranicznej polityki komercyjnej (cenowej)¹⁵.

Bez zgody swoich władz, rosyjskie strategiczne spółki nie mogą także sprzedawać udziałów w zagranicznych spółkach, majątku i praw związanych z prowadzeniem zagranicznej działalności (np. licencji i koncesji). Putin podpisał ten dekret tydzień po ogłoszeniu przez Komisję Europejską, że wszczyna ona postępowanie wobec Gazpromu, bo podejrzewa rosyjski koncern o praktyki monopolistyczne w ośmiu państwach Europy Środkowo-Wschodniej i zawyżanie cen dostarczanego im gazu. W odpowiedzi na decyzję Brukseli Gazprom informował, że jest strategiczną spółką rządu Rosji, która znajduje się poza jurysdykcją Unii Europejskiej. Ten dekret naraził Rosję na widmo długich konfliktów międzynarodowych i zarzut naruszania umów zawartych na mocy prawa międzynarodowego, które przewidują wymianę informacji. W pierwszej kolejności Rosja została narażona na zarzuty ze strony Światowej Organizacji Handlu (WTO), do której dopiero co przystąpiła. Decyzja o wszczę-

¹⁴ A. Łomanowski, *Gazprom idzie na wojnę z Unią Europejską*, <http://gpcodziennie.pl/12925-gazprom-idzie-na-wojne-z-unia-europejska.html> (13.05.2012).

¹⁵ A. Kublik, *Putin idzie na wojnę z Unią i Gazprom*, http://m.wyborcza.biz/biznes/1,106501,12467884,Putin_idzie_na_wojne_z_Unia_o_Gazprom.html (12.09.2012).

ciu postępowania przez KE była podyktowana potrzebą gry w otwarte karty. Miała zmusić Rosję do tego, by ta przestała udawać, że Gazprom jest tylko spółką prawa handlowego. Komentarze międzynarodowe na kwestię wydania dekretu wskazywały notyfikację kwestii tego, że Rosja jest rzeczywiście gotowa pójść na wojnę z Unią o Gazprom – swój główny element nacisku i polityki utrzymywania wpływów¹⁶.

Według dekretu, rosyjski koncern należy do układu władzy w Rosji i wszelkie próby kontroli będą traktowane jako atak na system władzy w Rosji. Dekret wydaje się też być odpowiedzią na zarzuty, że Gazprom swoją polityką łamie założenia zawarte w Europejskiej Karcie Energetycznej. Rząd rosyjski brał co prawda udział w negocjowaniu jej zasad i podpisał ją lecz nie ratyfikował, co powoduje, że nie czuje się nią zobligowany. Karta ta mówi o niedopuszczaniu do przerw w dostawach, a więc niedotrzymanie tak podstawowej zasady międzynarodowej etykiety powinno budzić wątpliwości co do rzetelności spółki nie tylko w wymiarze energetycznym lecz także etycznym i politycznym¹⁷.

Przykładami braku zainteresowania „trzecim etapem” lub Kartą Energetyczną były stosunki gazowe między Rosją a Mołdawią w 2011 r. Rosyjski koncern domagał się od mołdawskiego rządu rezygnacji z energetycznych związków z UE w zamian za tańszy gaz. Pod koniec 2011 r. wygasł kontrakt rosyjskiego gazu do Mołdawii, ale negocjacje nowej umowy znalazły się w ślepych zaułku (podobnie jak sytuacja rok wcześniej w Polsce). Mołdawii, która jest jednym z najbardziej zagrożonych krajów Europy bardzo zależało na obniżce cen gazu. Warunkiem była rezygnacja z wprowadzenia wcześniej wspomnianych unijnych przepisów drugiego i trzeciego pakietu energetycznego. Przepisy te spotkały się wówczas z wielką dezaprobatą Kremla-Gazpromu, gdyż jawnie godziły w praktyki monopolistyczne popierane przez spółkę z Moskwy¹⁸.

Do innych palących problemów z jakimi w najbliższym czasie przyjdzie się Rosji zmierzyć należą m.in.:

- rosnąca liczba stron zaangażowanych w każdej transakcji (w tym rola biznesu prywatnego),
- rosnąca liczba uczestników rynku z różnych ram instytucjonalnych (głównie chodzi tu o kompetencje negocjacyjne UE i jej agencji),
- rosnąca liczba krajów tranzytowych zwiększająca ryzyko tranzytowe surowca,
- szybkie reformy regulujące rynek handlu surowcami strategicznymi w wielu krajach (co może tworzyć dodatkowe nastroje niepewności ze strony rosyjskiej),

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ M. Sabaj, op. cit., s. 9.

¹⁸ Ibidem, s. 4.

- wyższa niż kiedykolwiek potrzeba inwestycji w produkcję i transport większej ilości gazu z obszarów peryferyjnych,
- wzajemna nieufność wielu uczestników rynku zachęcająca do nacjonalizmu i protekcjonizmu w sferze energii,
- rosnąca konkurencja zarówno między licznymi producentami, a także między konsumentami (takimi jak Europa, Chiny, Rosja i Iran, którzy konkurują o gaz z Azji Centralnej),
- tworzenie infrastruktury, która jest wystarczająca do zagregowania podaży i popytu oraz tworzenia mniej lub bardziej spójnych sygnałów cenowych wysyłanych od konsumentów i producentów¹⁹.

Oczywistym jest zatem fakt, że wyżej wymienione kwestie dają szansę państwom zjednoczonej Europy oraz innym podmiotom spoza Unii, na gruntowne przeanalizowanie swojej obecnej strategii bezpieczeństwa energetycznego i czas na wprowadzenie ewentualnych poprawek oraz podjęcie kroków, które mogłyby skutkować zmianą stanu rzeczy. Główne różnice w poglądach między państwami zjednoczonej Europy a Rosją wynikają z faktu, że państwa starego kontynentu inaczej postrzegają kwestie związane ze swobodą gospodarczą, w tym głównie z inwestycjami zagranicznymi. Bez przynajmniej częściowej demokratyzacji i modernizacji Rosji, utworzenie namacalnego partnerstwa pomiędzy Moskwą i Brukselą nie może być realnie rozpatrywane w przewidywanej przyszłości. Autorytaryzm i wszechobecna korupcja w rosyjskim systemie politycznym stwarza poważne ograniczenie zdolności współdziałania z rynkiem rosyjskim. Stawia również prezydenta Władimira Putina oraz jego otoczenie w trudnej sytuacji, jako niezdolnych do uruchomienia prawdziwych politycznych, społecznych i gospodarczych transformacji²⁰.

Inne kwestie dotyczą przede wszystkim rozbieżności politycznych między Rosją i UE na płaszczyźnie: systemów politycznych, filozofii polityki zagranicznej i podejścia do interesów gospodarczych, a w szczególności w dziedzinie zarządzania energetyką. W rezultacie cele polityki UE wobec Rosji takie jak: strefa wolnego handlu, ruch bezwizowy, pogłębienie współpracy energetycznej, partnerstwo strategiczne oparte na wspólnych wartościach – na obszarze całego kontynentu europejskiego oraz na obszarze międzynarodowym – nie zostały zrealizowane w ostatnich 20 latach. Dowodem na to jest fakt, że stosunki UE – Rosja są nadal regulowane przez Umowę o partnerstwie i współpracy, która podpisana w 1994 r. zakończyła się w 2007 r. ze względu na brak istotnego postępu

¹⁹ IGI PGC B 2006–2009 Raport Work trzechlecie, Październik 2009 .

²⁰ M. Sabaj, op. cit., s. 9.

w negocjacjach w sprawie nowej umowy²¹. Reszta zagadnień również nie rokuje obiecująco. Nic nie wskazuje na to by w przyszłości udało się osiągnąć porozumienie w takich obszarach jak: presja na podpisanie przez Rosję Karty Energetycznej, wsparcie dla dywersyfikacji zasobów energetycznych państw europejskich, wsparcie dla projektu Nabucco i Caspian, zmniejszenie presji dla odbiorców gazu na kontraktach długoterminowych, programy uwolnienia niekonwencjonalnego gazu oraz wsparcie i zrozumienie względem trzeciego etapu liberalizacji rynku energii i gazu forsowanego przez UE (polegającym na oddzieleniu działalności obrotowej i wytwórczej od przesyłowej i wzmocnienie uprawnień regulacyjnych prowadzących do upowszechnienia inteligentnych systemów pomiarowych, a przede wszystkim wzmocnienie praw konsumenta i ochrona najbardziej wrażliwych odbiorców). Jeżeli Unia nie będzie w stanie wytworzyć wspólnego, popartego instytucjonalnym znaczeniem stanowiska wobec polityki energetycznej Rosji, to w najbliższej przyszłości może się okazać, że fakt uzależnienia energetycznego od tego państwa będzie już nieodwracalny, a koszty tego odczują wszyscy mieszkańcy starego kontynentu.

²¹ A. Balcer, *A time for readjustment: Russia and the EU after Bolotnaya Ploshchad*, Demos Europa, Warszawa 2012, s. 2-4.